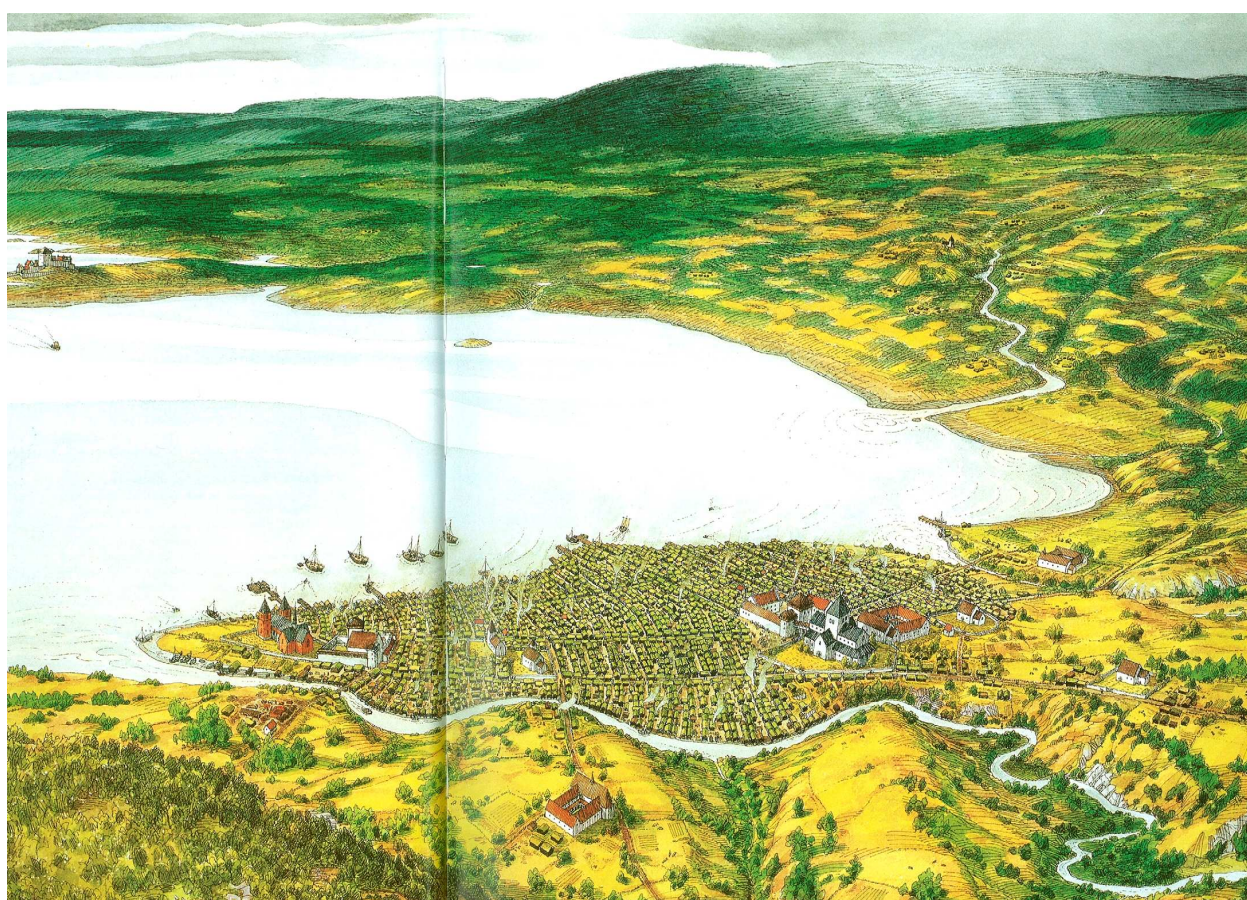

Therese Marie Edman

”Her skal byen ligge”

Forutsetninger for urbaniseringen av Oslo-området i vikingtid og tidlig middelalder.

Ark 4090 Masteroppgave i arkeologi
Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier.
2008

Forsidebilde Oslo ca år 1300, tegnet av Karl-Fredrik Keller. Etter Keller og Schia 1994: 20-21.

Forord

Når jeg nå har nådd slutten på min masteroppgave vil jeg gjerne takke alle som har bidratt til at den er en realitet. Først av alt vil jeg takke min veileder, Lotte Hedeager, for all hjelp, litteraturtips og gode råd. Jeg vil også takke sosionom Susanne Øverli ved Studentrådgivningen for råd og hjelp til å komme over min langvarige skrivesperre. En stor takk til foreldrene mine, Laila og Arne Edman, som har vært tålmodige og støttet meg gjennom hele prosessen. Uten dere hadde jeg nok gitt opp. Og til sist en takk til alle mine venner som har muntret meg opp og holdt ut med meg i opp- og nedturer.

Therese Marie Edman

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	6
2. Oppgavens oppbygning.....	7
3. Norge i jernalderen.	8
3.1 Den politiske historien	9
4. Forskningshistorisk oversikt over byarkeologien i Norge.....	11
5. Metode	14
5.1 Sentralsteder og tettsteder.....	14
5.2 Definisjon av begrepet by.....	15
5.3 Forutsetningene og valg av sammenligningsbyer.....	17
6. Urbanisering	18
6.1 Forskningshistorie – debatten omkring dannelsen av middelalderbyer i Norge.....	18
6.2 Urbanisering	20
6.3 Statsdannelse og bydannelse.....	21
6.4 Emporium.....	21
7. Byer i Norge i tidlig middelalder.	23
7.1. Tønsberg.....	23
7.1.1. Presentasjon.....	23
7.1.2. Materiale.....	25
7.2. Bergen	29
7.2.1. Presentasjon.....	29
7.2.2 Materialet.	31
7.3. Trondheim	36
7.3.1. Presentasjon.....	36
7.3.2 Materialet.	38
7.4. Fellestrekk – kan man se et mønster for urbaniseringen?	44
8. Oslo	46
8.1 Presentasjon.....	46
8.1.1 Geografisk plassering av bebyggelsen	47
8.1.2 Kilder.....	48
8.2 Materiale	49
8.3 Sammenligning med de andre middelalderbyene.....	56
9. Hva fantes før byen?	57

<i>9.1 Arkeologisk materiale.</i>	58
<i>9.2 Stedsnavn</i>	62
9.2.1 Gårdsnavn	63
9.2.2 Sakralnavn og sentralplasser	72
<i>9.3 Sølvgruven under Aker</i>	76
<i>9.4 Osloområdet i tiden før byen</i>	77
10. Oppsummering	79
Appendiks	82
<i>Litteraturliste</i>	82
<i>Tabeller</i>	91

1. Innledning

”Her skal byen ligge!” skal Christian 4. ha sagt og pekt på området bak Akershus festning når han i 1624 flyttet byen Oslo fra Gamlebyen. Kan hende foregikk det på samme måte når Harald Hardråde i følge Snorre grunnla Oslo:

”Kong Harald lot reise kjøpstad øst i Oslo, og der holdt han ofte til, for det var godt for tilførsel der og rik landsbygd om kring. Der satt han godt til for å verge landet mot danene og likeså for å gjøre hærferd i Danmark.”

(Snorre Sturlusson 1979: Harald Hardrådes saga kap 58).

Men hvorfor ville Harald Hardråde legge en by i det området som i dag er Gamlebyen i Oslo?

Det finnes et rikt arkeologisk materiale fra Oslo, mye av det fra middelalderbyen i Gamlebyen. Det meste av den arkeologiske forskningen på Osloområdet dreier seg derfor om middelalderbyen. Hva som skjedde i området før byen ble til er derimot mindre undersøkt. Jeg er interessert i hva som muliggjorde byen innerst i Oslofjorden. Av den grunn er jeg interessert i å belyse bakgrunnen til at Oslo ligger der den gjør.

Beliggenheten innerst i Oslofjorden virker ikke umiddelbart fordelaktig. Transport av varer og mennesker foregikk for det meste til vanns både i vikingtid og tidlig middelalder (Helle 1982: 61). Hvis man har dette i tankene ligger Oslo i bakevja. Fra selve byen og området rundt er det ingen store elver som kan brukes som veier til innlandet. Lenger sør i Oslofjorden er det derimot to store vannveier som kunne forsyne det meste av Østlandet med varer. Glomma- og Drammensvassdragene strekker seg langt inn i landet fra hver sin side av Oslofjorden. Både i Østfold og Vestfold hvor disse vassdragene munner ut var det flere store maktsentre i jernalderen, for eksempel på Borre og Rolvsøy (Schia 1997: 122-125). I Osloområdet er det derimot lite som tyder på et maktsentrum som kunne virke som en forløper for byen. Jeg har vanskelig for å tro at byen ble grunnlagt på bar mark av Harald Hardråde i 1050 uten at det lå noe i området som gjorde det attraktivt å legge en by der. Fra Gamlebyen finnes det dessuten materiale som kan tyde på en tettere bebyggelse i området enn det som var vanlig ellers i landet mot slutten av vikingtiden (Schia 1987). Men også denne bebyggelsen mener jeg bør ha et grunnlag, det vil si en eller flere årsaker til at den ligger der den gjør. Med denne oppgaven vil jeg forsøke å belyse disse årsakene eller forutsetningene som jeg velger å kalle dem.

Derfor vil jeg forsøke å finne ut hva som lå i Osloområdet før middelalderen som kan ha hatt betydning for bydannelsen og lokaliseringen til Indre Oslofjord. I denne sammenheng

tenker jeg både på fysiske forutsetninger som tilgang på ressurser og havneforhold, og på mer maktpolitiske forutsetninger som kontroll over handelsveier eller militær kontroll over et område. Informasjon om dette kan komme fra historiske kilder, for eksempel sagaene, og fra arkeologiske kilder, både synlige kulturminner og materiale fra utgravninger. Dessverre er det publiserte materialet fra Osloområdet før middelalderen lite. Derfor vil jeg se på andre middelalderbyer og teorier omkring deres oppkomst og hvordan materialet der har gitt støtte til ulike teorier. Jeg vil prøve å sammenligne noen byer og materialet fra dem med Oslo for å prøve å kaste nytt lys på problemstillingen.

2. Oppgavens oppbygning

For å kunne belyse problemstillingen vil jeg bygge opp oppgaven på denne måten. Kapittel 3 er en kort gjennomgang av historien til Norge og Skandinavia i vikingtid og overgangen til middelalder. Det fokuserer særlig på den samfunnsendringen som skjer med overgangen fra høvdingdømme til rikskongedømme og fra hedendom til kristendom, fordi det er i denne sosiale setting de første byene oppstår i Norge.

Deretter ser jeg i kapittel 4 på hvilken arkeologisk forskning som er gjort på middelalderbyer i Norge. Hva er gjort av utgravninger, når og hvor har man gravd. Hvilke problemstillinger har man jobbet ut fra og har disse forandret seg gjennom tiden. Disse spørsmålene er viktige fordi de har hatt innvirkning på hvilket materiale man har fokusert på å dokumentere, hva man har sett etter og hva man kan forvente å finne av materiale.

I kapittel 5 går jeg gjennom metoden jeg vil bruke for å belyse Oslos bakgrunn. Hvordan definerer man en by og hvilke begreper er viktige når man snakker om middelalderbyer. Jeg tar også for meg hvilke forutsetninger som skal undersøkes og hvilke byer jeg vil sammenligne Oslo med. Her er det også en forklaring på hvorfor jeg mener de fire byene kan sammenlignes.

I kapittel 6 tar jeg for meg urbanisering som fenomen og forskningshistorien omkring dannelsen av middelalderbyer i Norge. Det har vært en diskusjon om byer er grunnlagt eller har vokst fram av seg selv. Jeg kommer med en definisjon av urbanisering, og skriver litt om forholdet mellom bydannelse og statsdannelse i Norge og Skandinavia i vikingtid og tidlig middelalder. Her kommer jeg også inn på Richard Hodges sin emporiumteori.

Den videre analysen baserer seg på de fire forutsetningene gjennom å se på geografiske forhold, de tidligste arkeologiske spor i middelalderbyen, arkeologiske spor i området fra vikingtid/ynge jernalder, og bruk av historiske kilder. Kapittel 7 tar for seg dette materialet

fra henholdsvis Tønsberg, Bergen og Trondheim for å få et materiale å sammenligne Oslo med.

Kapittel 8 behandler Oslo på samme måte som de tre andre middelalderbyene. Sammenligningen mellom Oslo og de tre andre byene viser likheter og forskjeller i forutsetninger.

I kapittel 9 trekker jeg inn annet materiale fra Oslo som kan fortelle om tiden før byen ble grunnlagt. Jeg går spesielt inn på kulturminner, særlig gravminner fra jernalderen, og stedsnavn som kan fortelle om bosetningen i området og mulige sentralplasser.

I kapittel 10 til slutt forsøker jeg å trekke sammen trådene fra de tidligere kapitlene. Jeg prøver å vise at forutsetningene jeg har undersøkt for Oslo, kan gjelde for flere byer i Norge, muligens i hele Skandinavia. Debatten omkring om byene er grunnlagt eller har vokst frem av seg selv blir også tatt opp igjen, og et lite blikk på emporia.

Appendikset inneholder litteraturliste og 4 tabeller. Tabell 1 hører til kap 7.4 og tar for seg fellestrekk ved 3 norske middelalderbyer. Tabell 2 er en tabell over hvor mange kulturminner av hvert slag som finnes i Osloområdet fra jernalderen, og tabell 3 viser hvor mange gravminner som finnes i samme område og tid, hva de består av og hvor de ligger. Begge disse vil bli tatt opp igjen i kapittel 9.1. Tabell 4 viser gårdsnavn i Osloområdet sortert etter datering og basert på Oluf Ryghs *Norske Gaardnavne* fra 1898, og hører til kapittel 9.2 (Rygh 1898b). Andre figurer som kart er flettet inn i teksten.

3. Norge i jernalderen.

Etter en nedgang på 500-tallet begynte befolkningen å øke igjen utover på 600-700-tallet (Solberg 2000: 197-203, 210-211). Ny jord ble ryddet og mer av utmarksressursene ble utnyttet. Fiske, beite, jakt og jernutvinning økte og bar preg av en grad av organisering og kontroll som kunne kommet fra et stormannssamfunn (Solberg 2000: 204-205, 210-211). Nye slekter slo seg opp og ble mektige. Dette kan vi se fordi de bygget store gravhauger og ga rike gravgaver som et synlig tegn ovenfor samtiden på sin makt og rikdom (Solberg 2000: 203). Gravhaugene ble bygget på nye steder i forhold til eldre jernalder noe som tyder på at det er nye slekter som slår seg opp i forhold til de som hadde makt før nedgangsperioden. Eiendomsforholdet til jord var svært viktig og ble befestet med blant annet synlige gravminner. Slik viste man at slekta hadde holdt til der i lang tid.

Handel ble en viktig del av samfunnsorganisasjonen, både innad i landet og ut mot Europa. Varer fra utmarksnæringene ble solgt til Europa i bytte mot prestisjevarer.

Prestisjevarene kunne stormenn igjen bruke til å bygge allianser eller stadfeste sin makt gjennom et gavebyttesystem (Solberg 2000: 178-182). Systemet bygget på prinsippet om å gi og få igjen. En mottaker av en gave var forventet å gi tilbake en gave av samme verdi, men denne kunne ikke gis med en gang. I mellomtiden sto han i et avhengighetsforhold som betød at han måtte gi giveren politisk støtte. Hvis han ikke kunne gi igjen gaven eller bare kunne gi en gave med lavere verdi ville han fortsette å skylde giveren støtte (Mauss 1995).

Ved siden av disse personlige gavebyttene ble det mer og mer vanlig med upersonlig varebytte, delvis også handel med et felles betalingsmiddel. Betaling i edle metaller basert på vekt ble vanligere i tiden fram mot middelalderen og midlertidige handelsplasser dukket opp. I Norge har vi sikre arkeologiske spor fra Kaupang i Tjølling, men flere steder tyder stedsnavn på handel og varebytte (Solberg 2000: 294-300). På handelsplassene solgte profesjonelle håndverkere og handelsmenn sine varer under beskyttelse av en lokal stormann. Stormennene var de som muliggjorde slike handelsplasser fordi de garanterte for sikkerheten til de som drev varebytte der.

I vikingtiden fortsatte folketallet å øke og i tillegg til nyrydding i landet dro mange ut for å finne seg jord (Solberg 2000: 250-254). Særlig Island, Atlanterhavsøyene og De britiske øyer var mål for nordiske nybyggere. En del flyttet også fordi de ikke kom overens med de lokale makthaverne, stormenn eller konger. Flere var stormenn som tapte i kampen om makten og derfor valgte å forlate landet. Den interne maktkampen stormennene i mellom førte til færre ledende slekter, og mer makt på færre hender. Maktovertagelse kunne foregå ved alliansebygging, gavebytte eller erobring. For eksempel bygget Harald Hårfagre både allianser og erobret land når han gikk løs på sin oppgave om å vinne seg hele Norge.

3.1 Den politiske historien

I Norge ble rikssamlingen påbegynt av Harald Hårfagre. Han samlet store deler av Norge til ett rike under seg gjennom erobring og allianser med andre mektige høvdingar (Solberg 2000: 289-292, 300-302). Han ble etterfulgt av sønnen Eirik Blodøks, men han kom i konflikt med brødrene sine og måtte flykte fra landet. Håkon Haraldsson, kalt den gode, tok over som konge. Han hadde blitt fostret opp hos kong Æthelstan i England og var kristen. Han var stadig i konflikt med Eirikssønnene og danekongen Harald Blåtann som støttet dem. Når Håkon den gode døde etter slaget på Fitjar i 961 mot nettopp disse, lot Harald Blåtann seg hylle som konge av Norge. Det er dette det er skrevet om på Jellingesteinen. Han innsatte Eirikssønnene, deriblant Harald Gråfell, til konger under seg over kysten fra Lindesnes og nordover. Viken beholdt han selv siden det hadde vært en del av danenes område tidligere.

Eirikssønnene ble etter hvert for mektige for danekongen, og Harald Blåtann slo seg sammen med Håkon, sønn av Sigurd Ladejarl som Harald Gråfell hadde drept. Sammen lurte de Harald Gråfell i en felle og tok tilbake makten i Norge. Håkon ble satt til jarl over Vest- og Nord-Norge, mens Harald Blåtann fortsatt beholdt Viken for seg selv. Innlandet på Østlandet, Opplandene, var et selvstyrt område med flere småkonger. Håkon Jarl rev seg etter hvert løs fra danekongen, men ble drept av bøndene i Trøndelag som var misfornøyd med hans styre. Olav Tryggvason tok makten i Norge etter Håkon Jarl. Han hadde vært hærleder for vikinger i England og samlet seg rikdom der. Rikdommen har nok vært viktig når han etablerte seg som konge, både til å kjøpe seg støtte og etablere allianser. Han ble tatt til konge av trønderne på Øyratinget og hadde Lade som hovedsete, men ble drept i slaget ved Svolder bare fem år senere. Etter at han var død delte seierherrene Svein Tjugeskjegg, konge av Danmark, Olav Skötkonung, konge av Svealand og Götaland, og Eirik og Svein Håkonsson av Ladeætten landet mellom seg.

Olav Haraldsson hadde i likhet med Olav Tryggvason vært på hærferd i Europa og samlet seg rikdom. Han kom tilbake til Norge i 1015 og begynte å samle seg støtte. Han fikk støtte på Opplandene gjennom sin stefar Sigurd Syr som var småkonge der, og herfra begynte han kampen mot danekongen og Ladeætten. Til å begynne med fikk han støtte fra flere av de mektigste slektene i Norge, men hans ønske om å styre hele landet selv og ikke gjennom de lokale høvdingene førte til motstand. I 1028 kom danekongen Knut den mektige til Norge med en stor hær og Olav måtte flykte. Da han prøvde å ta igjen landet gikk bønder og aristokrati på Vestlandet og i Trøndelag mot ham, og han ble drept i slaget på Stiklestad i 1030. Danekongen satte sin uekte sønn Svein Alfvasson og moren hans Alfiva til å styre Norge, men da Knut den mektige døde i 1035 tok de norske høvdingene Olav Haraldssons sønn Magnus til konge (Sigurðsson 1999: 73). Han inngikk en avtale med danekongens etterfølger Horda-Knut om at den av de som levde lengst skulle arve landet til den andre. På den måten kunne de konsentrere seg om å slåss mot andre motstandere. Horda-Knut døde kort etter og Magnus Olavsson ble tatt til konge i Danmark. Han styrte der gjennom sin danske jarl, Svein Estridsson. Det siste året av sin regjeringstid delte Magnus kongemakten med onkelen sin, Harald Hardråde. Når Magnus døde forsøkte Svein Estridsson med støtte fra svenskekongen, å rive seg løs og resten av Haralds regjeringstid sloss de om herredømmet over Danmark. Først i 1064 inngikk de forlik så Harald kunne konsentrere seg om erobringen av England. Han døde i forsøket, nemlig i slaget ved Stamford Bridge i 1066. Dette slaget blir sagt å markere slutten på vikingtida, for etter det var ikke lenger vikingene en sterk maktfaktor i Europa.

Den politiske historien fram til Harald Hardråde viser et stadig skiftende maktlandskap. Allianser ble bygget og brutt og både konger og aristokrati posisjonerte seg stadig i forhold til de skiftende maktforholdene. De tidlige kongene baserte mye av sin makt på sin personlige autoritet og måtte hele tiden sørge for at de beholdt støtten fra aristokratiet og folket gjennom gaver og strategiske giftermål.

4. Forskningshistorisk oversikt over byarkeologien i Norge.

Arkeologien i Norge kan sies å ha gått gjennom flere stadier. På 1800-tallet var det de synlige fornminnene som ble undersøkt og gravd ut. Antikvar Nicolay Nicolaysen grov blant annet ut flere hundre gravhauger rundt om i landet. Bakgrunnen for utgravningene var først og fremst innsamling av gjenstander til Historisk museum. Den samme utviklingen innen arkeologien med endring av fokus og bakgrunn for utgravningene kan man se i byarkeologien. Blant annet gjorde Nicolaysen også undersøkelser av kirkene i Gamlebyen i Oslo i 1860-årene (Lidén 1977: 11). Også andre steder i landet ble monumentalbygninger gravd ut, for eksempel i Tønsberg hvor arkitekt Håkon Thorsen gjorde undersøkelser av Teglkastellet og Mikaelkirken på Slottsfjellet i 1877 på vegne av "Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring" (Eriksson og Karlberg 1994: 34). Ved gravearbeider i forbindelse med utbygging ble det funnet gjenstander og bygningsrester som ikke var synlige over bakken, og fra tiden rundt århundreskiftet ble flere av disse gravningene dokumentert og tegnet ned av interesserte borgere og embetsmenn. Deres interesser var forskjellige og dokumentasjonen derfor av ulik art. Noen tegnet kun inn strukturer, mens noen interesserte seg mer for gjenstandsfunn. Olaf A. Digre i Trondheim var en av disse nedtegnerne. Han virket i Trondheim fra 1935-1956 og brukte av fritiden sin til å besøke gravninger og tegne av de gjenstander og bygningsrester som var kommet for dagen (Lunde 1977: 38-40). I Oslo ble funn av bygningsrester under gravearbeider for jernbanen nedtegnet av jernbanens arkitekter i den grad tid og midler tillot det (figur 1) (Lidén 1977: 11). Fra 1900 ble det også foretatt noen arkeologiske utgravninger, men disse var få og hadde et rent forskningsmessig grunnlag. Gerhard Fischer foretok for eksempel utgravninger i Bergen mellom 1929 og 1957, hvor han undersøkte både monumentalbygg og mindre områder i byen (Hansen 2003: 47-48). Fischer gjorde også undersøkelser i andre byer, blant annet gjorde han et stort arbeid i forbindelse med jernbanearbeider i Oslo. Ut fra den informasjonen han og andre hadde samlet inn laget han rekonstruksjonskart av Oslo, Trondheim, Bergen og Tønsberg slik han mente de så ut på 1300-tallet (Lunde 1977: 12-13).

I de 3—4 m tykke kulturlagene i Gamlebyen ligger restene av det ene hus over det andre, og i jordmassene som er planert ut over de avbrente eller nedrevne husene ligger gjenstander som forteller om liv og virke i byen.

Figur 1. Skisse av Peter Blix av funn gjort i forbindelse med byggingen av Smålandsbanen i 1870-årene. Etter Christie 1963: 257.

Det virkelige gjennombruddet i norsk byarkeologi kom i 1955 når et stort område på Bryggen i Bergen ble gravd ut etter at en storbrann hadde ødelagt hele området. Utgravningen på Bryggen ble et eksempel for senere byutgravninger i Norge (Lunde 1977: 12). De ble ledet av Asbjørn Herteig og varte fra 1955-1969. Utgravningene ble foretatt stratigrafisk, det vil si at man fulgte den lagdelingen som fantes, og bygningsrester og brannlag ble brukt til å vise sammenheng i lag på tvers av ulike skiller i feltet (Herteig 1969: 48-49). Et felt kan bestå av flere mindre utgravningsenheter, av og til også delt opp fysisk av jordvegger som er satt igjen som profiler for å vise de ulike lagene og deres forhold til hverandre. Enhetene blir delt opp på bakkenivå før gravearbeidet begynner. Ulike anlegg og konstruksjoner kan strekke seg på tvers av flere utgravningsenheter. Det er også vanlig å finne igjen spor av branner over flere enheter. Avhengig av hvor stor brannen var kan den dekke et hus, et kvartal eller hele byen og dermed være å finne som et utbrent sammenhengende lag i flere utgravningsenheter. Alle gjenstander ble dokumentert i forhold til konstruksjonen de lå i og hvilket lag de hørte til. Herteig forsøkte å lage en brannlagskronologi for å datere funnene. Det gjorde han ved å sammenholde ulike brannlag med historisk kjente branner. Materialet fra Bergen er publisert i *The Bryggen Papers* og i Asbjørn Herteigs bok *Kongers havn og handels sete* fra 1969 (*The Bryggen Papers* 1985-2005; Herteig 1969). Nyere materiale fra Bergen er blant annet utgitt i Gitte Hansens doktoravhandling *Bergen c800-c 1170: the emergence of a town* (Hansen 2003).

I de andre store byene i Norge ble det på 1970-tallet satt i gang store arkeologiske undersøkelser. I Oslo, Tønsberg og Trondheim ble det satt i gang flere store byfornyelsesprosjekter. I Tønsberg hadde man i forbindelse med byjubileet i 1971, fra 1969 startet utgravninger rundt Olavskirken og -klosteret. Her prøvde man å finne arkeologiske beviser for at byen var så gammel som Snorre skriver i kongesagaene (Eriksson og Karlberg 1994: 36). Utgravningene ble ledet av Øivind Lunde i 1969/70 og av Roar L. Tollnes og Robert D. Carr i 1970/71 (Eriksson og Karlberg 1994: 39). Resultater fra utgravningene i Tønsberg er publisert i blant annet *Arkeologiske rapporter fra Tønsberg*, utgitt av Riksantikvaren, Distriktskontor Tønsberg (1989-1996).

Utgravningene i Oslo ble ledet av Hans Emil Lidén i 1970-72, Petter B. Molaug i 1973-75 og Erik Schia fra 1975. Resultatene er publisert i serien *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo* (1977-1991). Prosjektet kom i stand fordi det skulle bygges et stort motorveikryss midt i Gamlebyen, dvs. den gamle middelalderbyen (Lunde 1991: 26). Blant annet ble ruinene av Clemenskirken liggende delvis under motorveibroen.

I Trondheim ligger middelalderbyen i mye større grad under dagens bysentrum og er dermed mer utsatt for nybygging enn i Oslo. I 1970 satte kommunen i gang en omlegging av vann- og avløpsledningene. Arbeidet ble snart stoppet da man traff på arkeologiske lag, og en nødutgravning ble satt i gang. Fra 1971 begynte man med utgravninger i forkant av gravearbeidet (Jondell 1991: 29-36). Arbeidet ble ledet av Clifford D. Long. Samtidig kom det i stand utgravninger på to tomter hvor det skulle bygges nye bankhovedkvarterer, og etter hvert på tomten hvor det nye biblioteket skulle bygges.

Clifford D. Long mente at utgravningsarbeidet skulle foregå forutsetningsløst, dvs. fritt fra historikernes teorier. Slik skulle man bedre kunne finne fram til byens opprinnelse og utvikling uten påvirkning av gamle fordommer (Jondell 1991: 29-31). Materialet fra Trondheim er publisert i blant annet Øivind Lundes *Trondheims fortid i bygrunnen* fra 1977, en serie arbeidsrapporter kalt *Meddelelser* beregnet på arkeologer og Axel Christophersen og Sæbjørg Walaker Nordeides *Kaupangen ved Nidelva* fra 1994 om utgravningene på Folkebibliotekstomten i Trondheim (Lunde 1977; *Meddelelser* 1985-1990; Christophersen og Nordeide 1994).

5. Metode

5.1 Sentralsteder og tettsteder.

Det er to begreper som er viktige når man skal studere byer: sentralplass og tettsted. Sten Tesch definerer en sentralplass som et sted som skiller seg fra omlandet ved å ha en eller flere funksjoner, for eksempel administrative, økonomiske eller religiøse (Da Silva Tomé og Petterson 1994: 7). Sentralplassen utfører også disse funksjonene for omlandet: for eksempel et tingsted som utfører lovfunksjoner for et stort område. Et tettsted definerer Tesch som en permanent samling av bebyggelse og mennesker som er større enn det som er vanlig for bebyggelsen på landsbygda.

Walther Christaller, en tysk kulturgeograf, kom i 1933 med en teori hvor han så byer som sentralsteder (Helle et al 2006: 12-13). Christallers sentralplassteori baserer seg på at byen som sentralplass forsyner et omland med varer og tjenester. Teorien forutsetter at den sentraliteten byene har kan måles. Ut fra dette etablerte Christaller et hierarki av sentralplasser, hvor steder med stor rekkevidde på sine varer og tjenester har et omland som strekker seg ut over steder lavere i hierarkiet og deres omland. For eksempel vil sentralplasser på et lokalt nivå tilby en type varer og tjenester til sitt omland. En sentralplass som vil operere på et regionalt nivå vil kunne tilby andre og mer eksklusive varer og tjenester til sitt omland, som også omfatter de lokale sentralplassene. I tillegg vil den regionale sentralplassen fungere som en lokal sentralplass for et mindre omland på samme måte som andre lokale sentralplasser.

En sentralplass er ikke nødvendigvis en by, men kan være et religiøst senter eller en stormannsgård. Middelalderbyene samlet de ulike funksjonene som tidligere hadde vært spredt på ulike steder. I noen områder kan man i jernalderen se at flere funksjoner var samlet på et lite område, men fremdeles ikke på samme sted (Christophersen 1999: 108). Tjøllingområdet er et eksempel på dette. Her lå markedsplassen Kaupang, en høvdinggård med en hall og kanskje religiøse funksjoner på Huseby og ut fra navnet mener man at det var et tingsted på Tjøllingvollen. I artikkelen *Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning* tar Ulf Näsman opp endringene i bosetningsforhold i Danmark i jernalder og vikingtid, med spesielt fokus på perioden 200-700 e. Kr (Näsman 1991: 165-178). Han beskriver en utvikling fra gårdene til småhøvdinger hvor ledelse av et lite område var eneste sentralfunksjon, til vikingtidens handelsplasser Ribe og Hedeby som hadde mange av funksjonene som de middelalderske byene fikk.

Et mellomstadium mener han kan sees særlig godt i området Gudme/Lundeborg hvor det i likhet med i Tjølling lå flere steder med ulike funksjoner innenfor et begrenset område. Gudme framstår som "et poly-centrisk konglomerat av funktioner" ifølge Näsman (Näsman 1991: 171). Slike "sentralområder" kan man også se andre steder i Sør-Skandinavia, blant annet Sorte Muld på Bornholm, Vä og muligens Uppåkra i Skåne.

Sentralområdene vil ha samme funksjon ovenfor omlandet som en sentralplass med flere funksjoner samlet på ett geografisk sted. Et av punktene jeg vil undersøke i denne oppgaven er nettopp om det finnes sentralplasser i området omkring byen før denne oppstår.

5.2 Definisjon av begrepet by.

Begrepet "by" kan defineres på mange ulike måter, alt etter hva man er ute etter å undersøke og ut fra hvilke teorier man har omkring begrepet. Definerings av begreper er viktig fordi definisjonene setter opp regler for hva vi skal undersøke og hva som faller utenfor undersøkelsesområdet. David Grove nevner de vanligste kriteriene som er med på å definere en by (Grove 1972: 595-560). Kriteriene er tetthet på bebyggelsen, dvs. at den er tettere enn på landsbygda, størrelse på bebyggelsen eller folketallet, hvor stor del av befolkningen som arbeider i primærnæringene, for eksempel fiske, jordbruk og skogbruk, og hvilke funksjoner byen har i forhold til omlandet. Alle disse kriteriene vil forandre seg i forhold til tid og sted. En by i Inkariket vil være forskjellig fra en by i dagens Norge i forhold til blant annet befolkningsmengde og tetthet.

I artikkelen *Determinants of urban growth in pre-industrial societies* definerer Bruce Trigger en by som en enhet som utfører spesialiserte funksjoner overfor et omland, og at disse funksjonene ikke har å gjøre med produksjon av mat (Trigger 1972: 577). Han trekker også frem at alle aldre og begge kjønn skal være representert slik at man ekskluderer militærleire og klostre som også kan ha spesialiserte funksjoner i forhold til omlandet, men vil ha en ensidig befolkning (Trigger 1972: 578).

John Alexander diskuterer i begynnelsen av sin *The beginnings of urban life in Europe* forskjellige definisjoner av en by og urbanisering. Han nevner Gordon Childe og hvilken betydning hans syn på byer og urbanisering har fått for senere generasjoner med arkeologer. Childe mente at urbanisering og byenes oppkomst var en revolusjon på linje med den industrielle revolusjon eller jordbruksrevolusjonen i steinalderen når menneskene gikk over fra jakt og sanking til jordbruk, og at urbanisering var knyttet til begrepet sivilisasjon (Alexander 1972: 843; Helle et al 2006: 9-10).

I *State and Towns in the Middle Ages* deler Anders Andrén urbanisering i Skandinavia inn i tre perioder (Andrén 1989: 591). Den første perioden fra 1000-1150 er den som er mest relevant i denne sammenheng hvor jeg tar for meg tidlige byer og jeg vil derfor bare ta med den her. Den perioden kaller Andrén *congested countryside*, fortettet landsbygd, og han mener at byene var tett knyttet til den politiske makten og ikke hadde noen egen selvstendighet som skilte dem fra landsbygda i denne perioden (Andrén 1989: 591).

Byen som senter for makt og administrasjon er en definisjon som går ut fra byens funksjon overfor et omland. Knut Helle skriver om dette i første kapittel av *Norsk Byhistorie* (Helle et al 2006: 25-40). Blant annet nevner han Gideon Sjöberg som mente at byene ble grunnlagt som ledd i riks- og imperiebygging (Helle et al 2006: 25-26). Byene tjente i denne sammenheng som militære, økonomiske og politiske sentra hvor makthavernes representanter holdt til og kunne kontrollere omlandet.

Helle selv knytter begrepet by opp til kriterier om hva som kjennetegner en by. Han mener at et fellestrekk for alle byer er at de har en "alminnelig, flersidig sentralfunksjon" (Helle et al 2006: 14). Det vil si at en by fungerer som et samlingssted for forskjellige funksjoner som kommer omlandet til gode. Byen har også, ifølge Helle, en intern struktur som skiller den fra omlandet (Helle et al 2006: 16).

Min definisjon av begrepet "by" henger sammen med mitt ønske om å studere det som kom forut for byen. Det vil si det mellomstadiet mellom landsbygd og by som man kan kalle det preurbane, ikke helt by, men ikke landsbygd heller. Begrepet "urbaniseringsprosess" beskriver denne flytende overgangen og den videre utviklingen byene gjennomgår. Jeg velger å fokusere på overgangen og gjennom å sette opp vikingtid og tidlig middelalder, 800-1100, som den perioden jeg ønsker å studere byene i, ser jeg lite på byene som ferdige, etablerte enheter, ettersom denne perioden er den tidlige fasen hvor bydannelsen tar til i Skandinavia.

Jeg kommer til å støtte meg til Jonas Ros sin definisjon av begrepet "by" i hans bok om Sigtuna (Ros 2001). De elementene han legger vekt på er mange av de samme som nevnt ovenfor. Han støtter sitt utvalg av kriterier til de urbaniseringskriterier som det svenske prosjektet *Medeltidsstaden* bruker i sitt studie av svenske middelalderbyer (Medeltidsstaden/Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1976-1990). De går ut fra tre hovedkriterier: topografiske, dvs. bebyggelsens tetthet og struktur, funksjonelle, dvs. at en by har sentralfunksjoner i forhold til et omland, og indre rettslig-administrative, hvilket vil si egne lover og styringsregler for byen. Dessuten er det viktig at befolkningen er differensiert, dvs. består av begge kjønn og alle aldre, og bebyggelsen permanent (Ros 2001). Dette for å utelukke militærleire og klostre som kan ha både en annerledes

bebyggelsesstruktur og utføre funksjoner overfor omlandet, men ha en ensidig befolkning. Det utelukker også midlertidige markeds plasser som vil ha en annen bebyggelsesstruktur enn omlandet, men bare være bebodd visse tider av året.

Min definisjon av begrepet by vil derfor være: En by er et sted som skiller seg ut fra omlandet topografisk, som utøver flere funksjoner ovenfor omlandet, og som har egne rettslige og administrative organer som bare gjelder byen. Dessuten må befolkningen være differensiert og bebyggelsen permanent.

Alle disse kriteriene kan undersøkes arkeologisk, med unntak av de rettslig-administrative. Kriteriet om indre rettslig-administrative forhold vil være nedprioritert i denne oppgaven da de først blir synlige i materialet gjennom lovgivning på 1200-tallet, særlig gjennom Magnus Lagabøtes bylov i 1276, dvs. etter den perioden jeg undersøker (Sigurðsson 1999: 162). Lovgivning og regler kjennetegner en by, men jeg vil studere forstadiet til byen og derfor legger jeg mindre vekt på denne delen. Jeg vil allikevel ha med dette kriteriet fordi det finnes eksempler på steder som oppfyller de topografiske og funksjonelle forholdene uten å få bystatus senere i middelalderen (Lindeblad 2001). Kanskje har disse stedene hatt en annen status og utvikling før middelalderen som gjorde at de ikke ble anerkjent som byer. Kriteriet om indre rettslig-administrative forhold vil derfor virke som et utvelgelseskriterium for de byene jeg vil bruke som sammenligningsgrunnlag, men kun som et ledd i bydannelsen på et senere stadium enn det jeg undersøker.

5.3 Forutsetningene og valg av sammenligningsbyer.

Mitt ønske med denne oppgaven er som nevnt å belyse forutsetningene for at middelalderbyen Oslo ligger i det området den ligger. Det er naturligvis et samspill av mange forskjellige grunner, men jeg har valgt å fokusere på fire av dem som jeg tror er lettere å finne informasjon om for Oslo og som kan være sannsynlige som forutsetninger også for andre byer. De fire forutsetningene er:

1. Rikt område og ressurser i innlandet.
2. Geografiske fortinn - tilgjengelighet, havneforhold, beskyttelse og kontroll.
3. Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.
4. Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til inn- og utland.

Jeg har valgt å benytte komparativ metode for å belyse disse fire forutsetningene og vil sammenligne Oslo med andre samtidige byer. Måten jeg vil gjøre dette på er å se på litteratur

fra andre byer og se om jeg kan finne igjen elementer av forutsetningene der og hvordan elementene manifesterer seg i det arkeologiske materialet. Jeg vil se om jeg kan finne fellestrekk i forutsetningene til de byene jeg undersøker som kan sannsynliggjøre at liknende forutsetninger har vært tilstede i Oslo.

Byutvikling er et felles fenomen i Skandinavia i vikingtid og tidlig middelalder. Tidlige byer oppstår i alle de tre skandinaviske landene innenfor et ganske lite tidsrom, for eksempel Birka i Sverige, Ribe og Hedeby i Danmark og Kaupang i Norge. Urbaniseringsprosesser i Skandinavia blir satt i forbindelse med statsdannelse og rikssamling i det samme området, blant annet fordi begge fenomenene faller sammen i tid (Andrén 1989; se 6.3). Nærheten i tid og rom, samt den sosiale og politiske settingen byene oppstod i gjør det sannsynlig at utviklingen av dem kan ha hatt fellestrekk. Ut fra disse forutsetningene anser jeg det som rimelig at man kan foreta komparative undersøkelser med utgangspunkt i andre skandinaviske middelalderbyer for å belyse materialet fra Oslo.

Valg av sammenligningsbyer har jeg basert på tilgjengelighet i litteraturen ettersom jeg ikke har mulighet til å sette meg inn i det arkeologiske materialet til alle de mulige byene. Jeg har valgt å begrense meg til tre byer med mulighet til å trekke inn andre byer hvis materialet viser seg å være utilstrekkelig. I valg av byer har jeg fokusert på norske middelalderbyer fordi disse ble til i den samme statsdannelsesprosessen og ligger nært hverandre og Oslo i tid og rom. Byene jeg har valgt er Tønsberg, Bergen og Trondheim som er godt publiserte.

6. Urbanisering

6.1 Forskningshistorie – debatten omkring dannelsen av middelalderbyer i Norge.

Norsk forskning på de tidlige middelalderbyene har vært preget av tre oppfatninger om hvordan byene ble til (Helle et al 2006: 42-44). I 1849 kom P. A. Munch med ”strandstedsteorien”. Han mente at byene var en videreutvikling av markedsplasser eller fiskerleier som hadde vokst fram av seg selv. Videreutviklingen til byer ble muliggjort av kongemakten som ga ”strandstedene” egne lover og rettigheter og styrte den planmessige utviklingen av bebyggelsen.

Historikeren Gustav Storm kom i 1899 med sin teori om den norske byutviklingen. Hans teori var at byene var blitt grunnlagt av kongemakten fra grunnen av, og ikke hadde noen forløper som for eksempel en markedsplass (Helle et al 2006: 43). Begrunnelsen for

teorien fant han i sagatradisjonen, særlig Snorres kongesagaer, som nevner konger som grunnleggere for de viktigste norske middelalderbyene. Han antok at det lå viktige kongsgårder i området der byene ble liggende og at disse var grunnlaget for plasseringen av byen. Dessuten fant han likheter i byenes bebyggelse og topografi som han mente måtte tilskrives en overordnet planlegging styrt av kongemakten.

Edvard Bull d.e. la i 1922 fram sin teori hvor han la vekt på det økonomiske som hovedgrunnlag for bydannelsen i sin studie av Oslo (Helle et al 2006: 43). Han mente at overskudd fra jordbruket og inntekter fra jordeiendommer på landet ble ført inn til byen. Her ble det brukt som betaling til handelsmenn og håndverkere som produserte varer til jordeiere, kongen og kirken. Bull d.e. mente at denne utviklingen først fikk betydning når kirken etablerte faste seter i byene, fordi kirken var den største jordeieren i Norge i middelalderen og den eneste makten som hadde store nok inntekter til å kunne gjøre byene til virkelige byer. Han åpnet for både tidlige markedsplasser og kongelig fødselshjelp til byene, men ingen av disse tidlige forsøkene mente han ble til ordenlige byer før kirken slo seg ned i dem.

Disse tre oppfatningene har vært hovedbakgrunnen for en diskusjon i norsk middelalderforskning om byenes opprinnelse, nemlig om byene har vokst fram av seg selv, en ”organisk” begynnelse som Munch tok til orde for, eller om de har vært grunnlagt slik Storm mente. Bulls teori er mindre viktig i denne sammenhengen siden det er begynnelsen til byene og ikke den fullt utviklede middelalderbyen han undersøkte som er hovedfokus her. Det ser ut som om en blanding av de to første teoriene er sannsynlig. Flere av middelalderbyene i Skandinavia har spor etter en tidlig bebyggelse og en senere omstrukturering av bebyggelsen som kan minne om en overordnet kontroll for eksempel Ribe, Hedeby og Bergen.

Det har vært et poeng i denne diskusjonen at jordeiendommer i vikingtidens Skandinavia var underlagt strenge lover. I Norge kan man finne mange regler for salg og arv av jordeiendom i lagtingslovene, for eksempel Gulatingsloven (Solberg 2000: 267). Odelsjord var for eksempel underlagt streng kontroll og dette medførte store hindringer slik at det ville være vanskelig å dele opp og selge tomter på privat initiativ slik man antar det er gjort i byene (Helle 1982: 76-80). Helle mener at en oppstykking av jord på den måten vi ser det i byene tyder på at det er kongelig jord byen ligger på, ettersom bare krongods og kirkegods kunne med letthet deles opp, og kirken var ikke en sterk, selvstendig faktor på den tiden de første byene ble til.

6.2 Urbanisering

Knut Helles definisjon av en urbaniseringsprosess er en prosess ” der det foregår en utvikling av steder med en alminnelig flersidig sentral og/eller knutepunkts-funksjon og samtidig en intern struktur som skiller dem fra landet omkring” (Helle et al 2006: 17). Denne definisjonen henger sammen med Helles definisjon av begrepet by (se 5.2).

M. G. Smith mener at begrepet ”urbanisering” har flere forskjellige betydninger, noe som gjør begrepet vanskelig å jobbe med og definere. Urbanisering kan referere til en type sosial prosess og en type betingelser, helst resultatet av prosessen, dvs. byen. I tillegg kan det referere til grupper som ikke nødvendigvis bor i en by, Norge er for eksempel et urbanisert samfunn, eller til bosetninger som gjennomgår prosesser eller har kjennetegn som tyder på urbanisering (Smith 1972: 568). Urbanisering som en prosess kan igjen defineres ut fra geografiske, demografiske eller sosiologiske kriterier. Geografisk ut fra størrelse og tetthet på bebyggelsen, demografisk ut fra størrelse og tetthet på befolkningen, og sosiologisk ut fra hvordan et sted oppnår et sett kriterier forbundet med en urban enhet og hvilke forhold som må finnes for at slike kriterier skal oppstå. Det er problemer forbundet med å bruke disse definisjonene. De demografiske og geografiske definisjonene er knyttet til tid og sted og kan derfor ikke gi en definisjon som gjelder for alle bydannelser til alle tider, fordi hvor stort befolkningstallet og tettheten på bebyggelsen må være for å være en by forandrer seg ut fra samfunnet den eksisterer i (se 5). For de sosiologiske kriteriene som går på kompleksitet og arbeidsfordeling i samfunnet, er det uenighet om hva som skal brukes som kriterier.

Begrepet urbanisering kan vise til en pågående prosess eller være en betegnelse på et ferdig produkt. Smiths ulike betydninger viser at begrepet urbanisering kan brukes i mange ulike sammenhenger. Ettersom min oppgave handler om forutsetninger for utviklingen av byer i Norge vil det her være naturlig å knytte begrepet urbanisering opp mot dette. Her vil jeg støtte meg til Helles definisjon, hvor man forenklet kan si at det urbaniseringsprosess er en prosess der det utvikles byer. Setter jeg dette sammen med min definisjon av byer vil en urbaniseringsprosess være en prosess som er i gang der det foregår en utvikling av steder med en struktur som skiller dem fra omlandet, som utøver flere funksjoner ovenfor omlandet og som har et eget lovsystem. Det er også viktig at det er en permanent bebyggelse og differensiert befolkning.

6.3 Statsdannelse og bydannelse

Urbaniseringsprosessen i Skandinavia faller i tid sammen med utviklingen av staten og de tre rikskongedømmene. Mye tyder på at det også er en sammenheng mellom utviklingen av det tidlige kongedømmet og byene (Helle et al 2006: 24). Knut Helle mener at det tidlige kongedømmet hadde en viktig rolle som organisator i utviklingen av de tidlige byene i Norge, som Trondheim og Oslo.

Axel Christophersen ser også bydannelsen i sammenheng med statsdannelsen i Norge (Christophersen 1999). Han mener at markedsplasser ble kontrollert av høvdinger som ville ha kontroll med produksjon og handel med prestisjevarer (se 6.4). Byene ble derimot etablert av konger for å kunne kontrollere omlandet. De fungerte som regionale maktsentre for kongemakten, hvor økonomiske, administrative og religiøse funksjoner ble samlet. Plassering i forhold til tidligere sentralplasser mener Christophersen var viktig fordi kongene gjennom plasseringen kunne trekke makt og fokus mot sine sentra bort fra tidligere sentra kontrollert av andre stormenn.

6.4 Emporium

Emporium er en latinsk betegnelse på et knutepunkt eller senter for vareutveksling (Helle et al 2006: 27). Det brukes som samlebegrep for en type håndverks- og handelskoloni som oppstod i Nord- og Vest-Europa i perioden fra 600-tallet til 1000-tallet. Disse koloniene var knutepunkter i økonomiske nettverk. Emporiaene var permanente bosetninger med en fastboende befolkning og dette skilte dem fra tidligere sesongmessige handelsplasser. I England fikk de betegnelsen *wic* og den går igjen i flere navn på byer, for eksempel Ipswich og Hamwic.

Richard Hodges mener at et emporium kan defineres som et uttrykk for et områdes deltakelse i langdistansehandel (Hodges 1982: 50). Derfor lå de også ofte ved kysten på steder som var egnet som havn eller nær grensen til det området de drev handel for. Motivet for langdistansehandelen var å få tak i prestisjegjenstander og varer som ikke var tilgjengelige i området rundt emporiumet (Hodges 1982: 53). Disse varene var viktige for kongen av området fordi kontroll med prestisjegjenstander var grunnlaget for makt.

Prestisjegjenstandene ble brukt til å demonstrere status gjennom et iøynefallende forbruk¹, og til fester og gavebytte som kunne skape likeverdige allianser eller avhengighetsforhold med giver, kongen, som den sterke part (Helle et al 2006: 27; Hodges 1982: 54; se 3). Opprettelsen

¹ Iøynefallende forbruk er å ha et høyt forbruk av gjenstander, både vanlige og prestisjegjenstander, evt. ødelegge gjenstander, for å vise at man har stor rikdom og dermed høy status og krav på respekt og makt.

av emporia mener Hodges derfor var et forsøk på å kontrollere handelen og produksjonen av prestisjegenstander og hindre andre stormenn i å få tak i denne maktressursen (Hodges 1982). Emporiaene var ikke byer slik de er definert over, men permanente markedsplasser under kongelig kontroll.

Hodges deler emporiaene inn i tre typer (Hodges 1982: 50-52). Type A er markeder som ble holdt på grenser, gjerne ved kysten og som ble besøkt av utenlandske handelsmenn på en periodisk basis. Type A kjennetegnes arkeologisk ved flere bebodde og ubebodde lag over hverandre. Type B emporiaene er et forsøk på å maksimere langdistansehandelen. Arkeologisk er den kjennetegnet ved en planlagt bebyggelse som ligger over en ustrukturert bebyggelse. Det er også en større hjemlig befolkning ved siden av de utenlandske kjøpmennene. Emporia av type C er ifølge Hodges en videreføring av type B. Det er bosetninger hvor langdistansehandelen ikke lenger er til stede i stor grad. Når langdistansehandelen uteblir vil bosetningen enten bli forlatt eller fortsette innen et regionalt økonomisk system. For at det skal kunne fortsette forutsettes det at type B-emporiumet hadde en innvirkning på det regionale området gjennom at samfunnet rundt det ble mer spesialisert. Det vil være lite import, men etter hvert som stedet ble mer et sentralsted med administrative funksjoner ville det igjen komme flere utenlandske handelsmenn dit. Hodges mener at denne modellen passer på mange av de skandinaviske emporiaene i vikingtiden. De begynte som handelsplasser og fikk administrative oppgaver i perioder med lite langdistansehandel. Som eksempler trekker han fram Hedeby og Ribe, som fikk forsvarsmurer ganske sent. Hodges mener at slike murer er et trekk ved type C-emporia, og dermed viser at forsvar og forsvarsmurer ikke blir viktig før et emporium har blitt et administrativt senter.

Tom Saunders knytter emporiaene opp mot føydalismen og utviklingen av staten i Europa i sin artikkel *Trade, Towns and States: A Reconsideration of Early Medieval Economics* (Saunders 1995). Han sammenligner utviklingen av maktbasis og handel i England og Skandinavia og ser utviklingen av byer som en del av en større sosial forandring. Denne større sosiale forandringen innebærer innføringen av føydalismen med et klassesystem og hvor makt var basert på eiendom, i motsetning til det slektsbaserte samfunnet hvor slektskap bestemte sosial stilling og makt var basert på gaver og status. Saunders definerer føydalisme som en produksjonsmåte og fokuserer på føydalismen som kontroll over jordbruksland og overskudd, og ikke som et spesifikt juridisk begrep. Emporiaene mener han er et ledd i utviklingen av føydalismen og dermed statsdannelsen. I England mener Saunders å kunne se at føydalismen ble til gjennom en bevegelse blant lordene. De var ansvarlige å samle inn tributt til kongen og gi ham militær støtte, og gavegiving fikk en rolle som gjorde at den

skjulte det ujevne forholdet mellom konge og lorder. Derfor var det viktig for kongene å kontrollere handelen med prestisjevarer, og emporiaene ble kontrollredskapet. Innføringen av *bookland* førte til at landeiendom ble grunnlaget for makt og gaven mistet sin betydning. Kongene hadde ikke lenger et behov for å kontrollere handelen med prestisjegenstander og emporiaene forfalt.

I Norge mener Saunders å se en lignende utvikling, men den ble innført ovenfra av kongene og ble ikke gjennomgripende for hele samfunnet. En annen forskjell var at veitslet ble sett på som en gave fra bøndene til kongen og ikke som noe kongen hadde krav på. Selv om veitslet ble formalisert og kongen etter hvert ga bort sin rett på veitsle til utvalgte stormenn, ble ikke de fleste bøndene leilendinger, men beholdt eiendomsretten til sin egen jord.

7. Byer i Norge i tidlig middelalder.

7.1. Tønsberg

7.1.1. Presentasjon

Tønsberg er i dag en middels stor norsk by med 36.000 innbyggere. Sentrum av byen ligger omtrent samme sted som middelalderbyen lå. Byen ligger på en halvøy med flere øyer rundt, noe som skaper en beskyttet havn. I middelalderen var vannstanden 4-5m høyere enn i dag. Følgelig var strandlinjen et stykke lenger inn, i noen områder opptil 30-40 m. Byen lå mellom to høyder, Slottsfjellet og Haugar, og her var det en stor, grunn bukt som var ideell for å legge til med datidens skip. Havnen hadde også to ankomstmuligheter, selv om Stenskanalen måtte renses opp flere ganger i middelalderen på grunn av gjensilting (Eriksson og Karlberg 1994: 14-29; Lindh 1992: 245). Høydene på hver side av byen kan ha hatt viktige funksjoner. Det kan ha vært en bygdeborg på Slottsfjellet, men det er ingen spor igjen av den, muligens som følge av festningsbygging i middelalderen. På Haugar ligger det to store gravhauger, og sagaene nevner at det har vært et ting her (Gansum 1995). Det har blant annet vært kongehylningsting og dermed et viktig samlingspunkt for et stort område, muligens hele vestsiden av Oslofjorden.

Vi har informasjon om middelalderbyen Tønsberg fra sagaer, lover og diplomer og gjennom arkeologiske undersøkelser. Magnus Lagabøters bylov av 1276 forteller blant annet om hvilken rute vaktene skal gå rundt i byen og kan slik gi oss hint om byens topografi (Eriksson og Karlberg 1994; Lindh 1992: 240-244). Egne bestemmelser om avfallsplasser,

smieverksteder og lignende kan gjøre det samme. Også sagaene kan gjennom beskrivelser av for eksempel kamper i byen gi informasjon om topografien. Jeg vil komme tilbake til det arkeologiske materialet senere.

Byen blir av mange regnet for å være Norges eldste. Snorre Sturluson skriver at byen eksisterte under Harald Hårfagre, og man har regnet seg fram til 871 e. Kr. som et grunnleggingsår. Arkeologene har derimot ikke funnet spor som tyder på en bymessig bosetning før ca 1000 e. Kr. Det er gjort flere arkeologiske undersøkelser i området. De tidlige undersøkelsene fram til ca. 1950 konsentrerte seg i hovedsak om synlige minner: ruinene på Slottsfjellet, forskjellige kirker og gravhaugene på Haugar. Blant annet utførte antikvar Nicolay Nicolaysen en utgravning av den søndre gravhaugen rundt 1900. Fra 1950-tallet ble det foretatt flere og større utgravninger som også konsentrerte seg om bygrunnen og ikke bare de synlige kulturminnene.

Etter Lov om kulturminner ble Tønsberg fornminneområde opprettet som fredet område i 1974 (Eriksson og Karlberg 1994: 37). Det betyr blant annet at alle gravingstiltak innenfor området må meldes til Riksantikvaren og forundersøkelse foretas. Opprettelsen av fornminneområdet falt sammen med en større byfornyelse i 1970 og 80-årene.

Den økte gravevirksomheten tar til med ”jubileumsutgravningen” av Olavsklosteret i 1969/70, ledet av Øivind Lunde, i anledning byens 1100-års jubileum (Eriksson og Karlberg 1994). Videre utgravning for avklaring av funksjonen til klosterets bygninger ble foretatt i 1970/71 av Roar L. Tollnes og Robert D. Carr. Det ble blant annet funnet tømmerkister som kan tolkes som bolverkskar som en del av klosterets bryggeanlegg. I en av klosterets bygninger ble det funnet keramikk som kan dateres til høymiddelalder, men denne bygningen ble ikke ferdig utgravd. Det står blant annet igjen kulturlag og gulvnivåer i den.

Samtidig ble det i 1971/72 foretatt en undersøkelse av Storgaten 47. Her ble det funnet middelalderske bebyggelsesrester som lå langs en tverrpassasje. Bygningsrestene langs passasjen er datert. De tidligste er fra 1100-tallet og de seneste fra 1700-tallet. Ved senere undersøkelser i Tønsbergs bygrunn har man funnet en pilespiss fra yngre steinalder, ardspor fra yngre bronsealder, en kokegrop fra merovingertid og graver/gravfelt fra yngre jernalder. Funnene viser at området har vært i bruk langt tilbake. De fleste av de middelalderske lagene kan ikke dateres lenger tilbake enn 1100-tallet, dvs. tidlig middelalder. Under utgravningen av Peterskirken i 1972 av Inger Helene Vibe Müller ble det funnet spor etter eldre bybebyggelse under den eldste steinkirken fra ca 1150-1200 (Eriksson og Karlberg 1994: 41). Denne bebyggelsen kan likevel være yngre enn 1050. Fra Storgaten 35/37 ble det derimot gjort funn av et ovalt hus, rester av en avfalls- eller kokegrop og pløyespor som er datert til før 1050.

Dette vitner om tidlig bebyggelse, men det er lite som tyder på en bystruktur på den. I Kammevæien 10 som ble gravd ut i 1981 av Jes Wienberg ble det gjort funn av ards spor, antageligvis fra 700-tallet. En brønn i utgravingsområdet er datert til 900-tallet, men det er ingen bebyggelsesrester i området før 12-1300-tallet. Derimot er det tegn til smed og støperivirksomhet fra 11-1200-tallet. Kan hende har den manglende bosetningen sammenheng med at smiene ofte lå utenfor byen eller i et eget område for å minske brannfaren.

Jan Brendalsmo nevner at det er gjort funn av tre hus i området middelalderbyen ligger, men har ingen opplysninger om når disse ble gravd ut (Brendalsmo 1994: 77-79). Imidlertid ligger disse tre med kortsiden mot vannet på oversiden av Stræti, en vei som går på tvers av bebyggelsen i middelalderen. Orienteringen kan tilsi at bygningene lå innenfor et parsellsystem likt det vi ser i andre middelalderbyer, hvor tomtene ligger i lange rekker ut fra strandlinja for å gi plass til flest mulig tomter mot havna. At de ligger på oversiden av Stræti, et godt stykke fra vannkanten betyr trolig at området nedenfor alt var bebyggt. Ettersom to av bygningene kan dateres til rundt år 1000, kan det bety at parsellinndelingen er fra slutten av 900-tallet. Det vil dermed si at Tønsberg kan ha en tidlig preurban bebyggelse, dog ikke så tidlig som slutten av 800-tallet som Snorre gir uttrykk for.

7.1.2. Materiale

Rikt område og ressurser i omlandet.

Tønsberg ligger i et rikt jordbruksområde (Lindh 1992: 240). Det meste av Vestfold fylke har rike jordbruksområder og også lokalt i Tønsberg var det gode muligheter for jordbruk. Området har vært i bruk helt siden yngre steinalder, og det var jordbruk der i bronsealder om enn ikke på selve Tønsberghalvøya (Brendalsmo 1994: 50). Det lå flere store gårder i området rundt Tønsberg og på selve halvøya var det områder med lettdrevet sandjord (Brendalsmo 1994: 53-55). Jan Brendalsmo mener at god tilgang på mat i nærheten ikke var grunn nok til at byene oppstod i et område. Derimot ga de gode jordbruksmulighetene et merprodukt til bøndene og eliten som de hadde behov for å konvertere til andre varer (Brendalsmo 1994: 34-35). Konverteringen tok form av byttehandel og trengte et sted å foregå, og disse stedene ble forløpere til byene.

Skjærgården utenfor Tønsberg hadde mange viktige ressurser (Brendalsmo 1994: 60). Øyene kunne dyrkes opp eller brukes som beiteområder. Det var god tilgang på fisk, fugl og sjøpattedyr som ga blant annet mat, skinn og dun. Jaktfugler var også en viktig ressurs, ikke minst fordi det var en prestisjevarer (Brendalsmo 1994: 60-62). Jaktfugler var forbeholdt eliten og i skjærgården utenfor Tønsberg hekket det mange arter. Kontroll over hekkeplasser og

dermed kontroll over innfangingen og handelen var viktig for eliten. Brendalsmo argumenterer for at ressursene i skjærgården var så interessante at store deler av skjærgården lå under kongsgårdene.

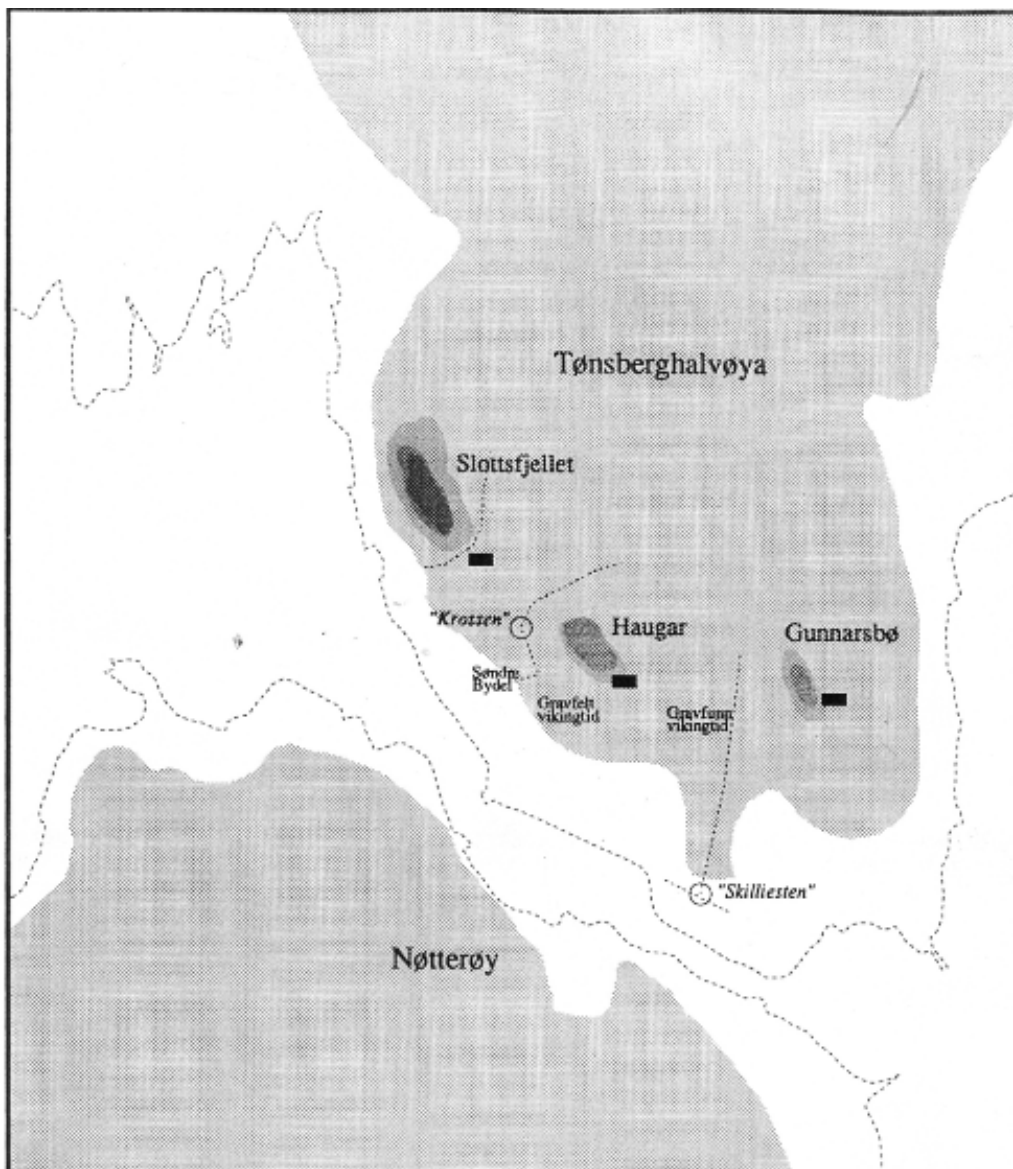

Fig. 166. Tønsberghalvøya med 1000-tallets strandlinje (dagens strandlinje = prikket linje). Tre mulige gårdsanlegg er markert med tenkte grenser mellom dem. Ettersom gårdene ikke er påtruffet ved arkeologiske utgravninger, er de her kun antydnet på sørvestskråningene av høydedragene; Slottsfjellet, Haugar respektive åsryggen øst på halvøya. Grensen langs Slottsfjellet begrunnes ut fra tanken om at selve fjellet kan ha hatt den samme funksjon som trygdeborgene, som en felles samlingsplass og altså ikke har hørt til noen enkelt gård. Gravfeltet påtruffet i 1987-88 i Storgaten 16-18 er avmerket liksom plassen for flere eldre funn som kan antas være fra vikingtids graver. Plasseringen av "Krotten" og "Skilliesten" må betraktes som hypotetisk. Se forøvrig diskusjonen i teksten om disse mulige grensemerker. (Tegn.: Jan Lindh).

Figur 2. Tønsberg ca år 1000, med fortidig, grått felt, og nåtidig, stiplet linje, strandlinje, og tre mulige gårdsanlegg. Etter Lindh 1992: 243.

Geografiske fortrinn

Tønsberg har flere geografiske fortrinn, blant annet en god havn og et lett forsvart utkikkspunkt (figur 2). Slottsfjellet er godt egnet som forsvars- og utkikkspunkt. Det er bratt og utilgjengelig med bare noen få adkomstmuligheter (Brendalsmo 1994: 55-56). Det skal

også ha vært en kilde på fjellet. Hittil er det ikke funnet noen tegn til at det har vært en bygdeborg på fjellet, men byggingen av den seinere festningen kan ha fjernet alle spor. Liknende topper i Vestfold har kjente bygdeborger, noe som gjør en bygdeborg på Slottsfjellet mulig. Fra Slottsfjellet er det også god utsikt utover Oslofjorden og med et utkikks- og signalsystem, for eksempel varder, kunne man kontrollere begge innseilingene til byen (Lindh 1992: 240).

De to innseilingene til byen, på hver sin side av Nøtterøy var en fordel, fordi de gjorde det lettere å flykte til sjøs hvis dette ble nødvendig. På vestsiden av Nøtterøy er Vestfjorden godt seilbar, men en omvei hvis man kommer fra den ytre skjærgården. Fra øst har man adkomst til havna gjennom Stenskanalen (Lindh 1992: 245). I vikingtid var det et smalt sund her som siden måtte renses opp flere ganger for å være farbar for større farkoster. Byfjorden ligger mellom Nøtterøy og Tønsberghalvøya og dette gir en naturlig godt beskyttet havn. Strandlinja mellom Haugar og Slottsfjellet, i området byen lå, var svakt buet og dannet en bukt hvor skipene kunne legges opp og laste og losse (Lindh 1992: 249). På østsiden av kanalen kan det ha vært en bukt som ble brukt som oppankringsplass, kanskje fordi kanalen mudret igjen.

Brendalsmo nevner at skjærgården utenfor Tønsberg er det sydligste stedet man kan se over Oslofjorden (Brendalsmo 1994: 55). I tidligere tider var det vanlig å styre etter faste sjømerker på land. Derfor var det her et naturlig sted å sette over fjorden. Hvis man setter over fjorden her kommer man også rett på skjærgården utenfor Sarpsborg og Fredrikstad. Tønsberg ligger derfor ved et knutepunkt på handelsleia langs kysten.

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.

Det nevnes to kongsgårder i Tønsbergområdet i middelalderen, Tunsberg og Sem. Sem ligger på fastlandet, utenfor byen. Selve gårdsbebyggelsen på Tunsberg er ikke lokalisert, men lå på halvøya, sannsynligvis mellom Haugar og Slottsfjellet. Ifølge Brendalsmo er Tunsberg sannsynligvis den eldste. Dette baserer han blant annet på at av de gravhaugene som er tilknyttet de to gårdene har de ved Tunsberg de eldste dateringene (Brendalsmo 1994: 71-72). Gravmaterialet fra de to gårdene kan dessuten tyde på at folket på Tunsberg hadde en høyere sosial status enn de på Sem (Brendalsmo 1994: 102). Belegget for at Tunsberg har vært en kongsgård og ikke bare en stormannsgård i yngre jernalder er blant annet retten til skjærgården. Brendalsmo mener den må ha tilhørt den gården som lå ytterst mot skjærgården, nemlig Tunsberg, og først siden når kongen ga gårdens land til etableringen av byen, ble skjærgården overført til Sem (Brendalsmo 1994). Det at byen ble etablert på Tunsbergs land

er et annet tegn på at gården var kongsgård. Helle mener som sagt at kongen tok av sitt eget land når han grunnla byer (se 6.1).

Det er en mulighet for at flere områder i Vestfold eller hele Vestfold i seg selv var et maktsentrum, men med de ulike funksjonene spredt over et større geografisk område. Brendalsmo mener at gårdsnavn i Vestfold som viser til kult, administrasjon, tingsteder, kaup og idrett tilsier at de forskjellige funksjonene var spredt på ulike ætter, men kan det hende at de heller var uttrykk for spredning av funksjoner over et større område? Ulf Näsman's teori om at Gudme/Lundeborg er et sentralområde kan kanskje brukes her også. Hvis man går ut fra denne teorien kan det se ut som om det er flere sentralområder i Vestfold. Disse kan ha vært styrt av forskjellige høvdingætter som kjempet om makten (Brendalsmo 1994: 106-107). Borre, Tjøllingområdet og Tønsberg er mulige sentralområder. Det er nevnt i frankiske og irske annaler at det er uro i Vestfold i 813 og 870-årene. Dette kan ha vært uttrykk for den maktkampen som Brendalsmo mener har foregått (Gansum 1995: 70).

Lokalt i Tønsberg så nevnes Haugar som tingsted, og haugene der kan også sees på som et maktuttrykk for en lokal ætt. De har også blitt sett på som symboler for den norske kongens makt i området. Terje Gansum mener derimot at denne bruken av Haugar som symbol er fra middelalderen og maktkampen mellom den norske og den danske kongemakten (Gansum 1995: 69-70).

Tønsberg har blitt regnet som Kaupangs arvtaker, når denne mister betydning på begynnelsen av 900-tallet (Østmo og Hedeager 2005: 201-202). Det er mulig at det har vært en markeds plass her tidligere ettersom gravhaugene på Haugar er fra 400-500-tallet og tyder på at det har vært et maktsete her før rikssamlingen, som kan ha hatt behov for en markeds plass. Det er tegn på en tidlig parsellinndeling som kan dateres til 900-tallet. Belegget for Kaupang som et gammelt kaupsted kommer fra sagaene. Skiringsalkaupangen nevnes i Ottars beretning til kong Alfred, og det er allment godtatt at det er Kaupang i Tjølling det er snakk om (Brendalsmo 1994: 108). Snorre forteller at Harald Hårfagre besøkte Tønsberg i 871 og at det var kjøpstad der (Brendalsmo 1994: 44). Det er mulig at de to forskjellige sagafortellerne har hatt ulike motiv for å nevne den ene og ikke den andre. For Snorre var det viktig å knytte Hårfagreætta til Vestfold, men for Ottar kunne det hende at han hadde allierte på Kaupang og derfor ville fremheve denne. Det er mulig at Kaupang kan ha hatt mer makt og innflytelse på det tidspunkt Ottars saga ble skrevet ned, og den yngre kjøpstaden i Tønsberg var mindre viktig.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til innland og utland.

Tønsberg ligger i Viken som flere ganger har ligget under dansk overherredømme (Gansum 1995: 23, 67). Snorres kongesagaer knytter Harald Hårfagre og hans slekt til Vestfold og Viken, men Snorre skrev på en tid da det var viktig å hevde den norske kongemaktens herredømme over sitt territorium ovenfor den danske kongemakten (Gansum 1995: 60-67). Derfor kan det være at sagaene gir et feilaktig bilde for å styrke de norske kongenes hevd på Viken. Ved å gjøre Vestfold og Viken til Harald Hårfagres, den første rikssamlingskongens, opphavssted gjorde de seinere kongene, som regnet seg som etterkommere av Harald, krav på Viken som deres slekts eldgamle maktområde. Dermed kunne man fremvise et eldre krav på området enn den danske kongemakten.

Beliggenheten til Tønsberg ved et knutepunkt i trafikken mellom resten av Norge og kontinentet gjorde at man hadde mulighet til å kontrollere store deler av handelen (Brendalsmo 1994: 113).

Oppsummering

Tønsberg hadde gode forutsetninger for å bli en by. Den ligger i et godt jordbruksland, har et lett forsvarbart utkikkspunkt og en god havn. Vestfold var i jernalderen preget av maktkamper mellom ulike stormenn og mellom stormennene og den danske kongemakten. De mange storhaugene kan sees som et tegn på dette. Mektige ætter ville styrke sin posisjon i forhold til andre ved å legitimere sitt krav på makt eller område gjennom haugene som rettsdokumenter på at deres slekt var der først. Tønsberg ble i middelalderen et viktig virkemiddel i kampen mellom den norske og den danske kongemakten om herredømme over Viken. Og kanskje er det derfor flere av de yngre sagaene legger stor vekt på at Harald Hårfagre er fra Vestfold og at tre av sønnene hans er gravlagt i storhauger i Vestfold.

7.2. Bergen

7.2.1. Presentasjon

Bergen i dag er Norges tredje største by, Bergen i middelalderen var Norges største by og fungerte en tid som rikets hovedstad. Middelalderbyen lå i det samme området som sentrum ligger i dag og i den gamle hansabebyggelsen på Bryggen kan man fortsatt se gårdsstrukturen og tomtегrensene fra middelalderen. Byen lå sentralt i forhold til handel med tørrfisk fra Nord-Norge og med andre varer fra kontinentet (Hansen 2003: 339; Øye 1992: 12-14).

Ifølge sagaene grunnla Olav Kyrre Bergen i ca 1070 (Krzywinski og Kaland 1984: 1). Byen lå kort vei unna kongsgården Alrekstad, og Vågen har sannsynligvis vært benyttet som havn til kongsgården. Området middelalderbyen dekket var en stripe land mellom vannet og fjellet. Strandkanten lå betydelig lengre inn enn i dag, kanskje så mye som 130 m (Hansen 2003: 77-78). Veisanområdet dannet en naturlig havn i vikingtid og tidlig middelalder, men ble etter hvert fylt ut til et sumpområde.

De første utgravningene i Bergen ble foretatt mellom 1844 og 1899 og tok for seg kirker og kirkebygninger i klostre. Antikvar Nicolai Nicolaisen utførte for eksempel i 1860 en utgravning av Munkeliv kloster på Nordnes (Hansen 2003: 45). Christian Koren-Wiberg jobbet som byarkeolog fra slutten av 1800-tallet og dokumenterte blant annet middelalderlagene som ble funnet når deler av Bryggen ble revet. Han utførte også egne mindre utgravninger rundt i byen og samlet inn noe gjenstander. Som dateringsmetode benyttet han som førstemann brannlagene, som han sammenholdt med historisk kjente branner i Bergen (Hansen 2003: 46-47). Denne metoden er siden blitt mye brukt sammen med andre dateringsmetoder, som C-14. Koren-Wiberg selv mente man burde sammenligne brannlagskronologien med gjenstandsfunn og typologiske dateringer av disse, som var den best tilgjengelige dateringsmetoden på hans tid.

Gerhard Fischer utførte flere gravinger i Bergen mellom 1929 og 1957, med hjelp av Cato Enger og Håkon Christie. Særlig fokuserte han på områdene rundt Bergenhus, Sverresborg og Erkebiskopens palass. Han foretok også flere mindre utgravninger rundt i byen (Hansen 2003: 47-48).

4.juli brant store deler av Bryggen ned og i perioden fra 1955 fram til 1968 ble branntomtene gravd ut. Utgravningene ble ledet av Asbjørn Herteig og satte standarden for utgravninger i Bergen framover, både for utgravnings- og dateringsmetoder (Hansen 2003: 48-50). Blant annet etablerte Herteig en ”brannlagskronologi”, men i likhet med Koren-Wiberg slet han med problemer knyttet til dateringen av denne. Det har for eksempel vært flere lokale branner og en del av de historisk kjente brannene har ikke dekket hele byen. Datering ved hjelp av brannlag har også blitt brukt i nyere utgravninger. Dette gjelder særlig når små områder ble gravd ut og det har vært lite funn som kan brukes til datering (Hansen 2003: 50-51). For større utgravninger ble det utarbeidet en ”ideell dateringsmetode” og dessuten en streng stratigrafisk utgravningsmetode. Hvert lag og hver struktur fikk et eget nummer og dateringen ble basert på analyser av funn og naturvitenskapelige dateringsmetoder.

7.2.2 Materialet.

Rikt område og ressurser i omlandet.

I forhold til de andre tidlige byene i Norge kan det se ut som om Bergen hadde dårligere forutsetninger med hensyn til et omland som kunne fø en bybefolkning. Vestlandet har, med unntak av Jæren, ikke like gode jordbruksforhold som Trøndelag og Østlandet, men Bergen ligger faktisk i et for Vestlandet, godt jordbruksområde. Knut Helle skriver i *Bergen bys historie* at ”det finnes mer dyrkbar jord innenfor Bergensbuene enn i noe annet strøk av Vestlandet... med unntak av Jæren” (Helle 1982: 53-56). Bergensbuene er en fjellrekke som omkranser Bergen. Innenfor dette området ligger flere store gårder deriblant Alrekstad som ble kongsgård allerede under Harald Hårfagre (Herteig 1969: 130-134). Kongsgårdene ble til ved at kongen konfiskerte land og det er sannsynlig at det var den beste jorda som ble konfiskert (Hansen 2003: 18-19).

I tillegg til jordbruk var fisk en viktig ressurs og fisket var godt utenfor Bergen (Hansen 2003: 256). I middelalderen kom også tørrfisk fra Nord-Norge, muligens kom det også i vikingtida som handelsvarer eller veitsler fra nord. I følge Knut Helle tok det på grunn av vind og strømforhold inne i Trondheimsfjorden, omtrent like lang tid å seile ned til Bergen som inn til Trondheim når man lå i munningen av Trondheimsfjorden (Helle 1982: 69).

Geografiske fortrinn.

Bergens største geografiske fortrinn er byens plassering på Vestlandet, omtrent midt mellom Nord-Norge og Europa. Dette vil jeg komme mer inn på siden. Av mer lokale fortrinn er Vågen som havn et av de viktigste. Vågen er forholdsvis stor til å være havn, men den er likevel beskyttet mot vind og bølger. Og den hadde strender som etter hvert ble fylt opp til kaier, men som tidligere kunne brukes som båtoppbrekk. Særlig to områder langs Vågens østside, der byen først oppsto regnes som gunstige, områdene omkring Veisan og Korskirken (Helle 1982: 29; Hansen 2003: 187).

Korskirken ligger i sør, nær Vågsbotnen og Alrekstad (figur 3, *the southern town area*). Hvis man la til her kunne varer fraktes over land til kongsgården, et stykke på litt over 2 km (Helle 1982: 76). Eller de kunne fraktes over det lille landstykket, eidet, som skilte Vågen fra Alrekstadvågen og med båt videre til Alrekstad. Knut Helle og flere andre arkeologer og historikere regner med at man foretrakk Vågen som havn fremfor Alrekstadvågen av flere grunner (Helle 1982; Herteig 1969; Hansen 2003). Alrekstadvågen hadde de samme forutsetningene som Vågen med gode landingsforhold og den lå dessuten nærmere kongsgården. I motsetning til Vågen har derimot Alrekstadvågen sannsynligvis frosset til om

vinteren og dermed vært ufarbar store deler av året (Herteig 1969: 134). Et annet problem er det smale innløpet med ganske sterk strøm som var vanskelig å passere. Nettopp dette kan ha gjort Alrekstadvågen lett å forsvare, samtidig førte det til at man satt i en felle hvis man måtte flykte. Fienden kunne ligge med sine skip utfor innløpet og plukke de flyktende skipene i små grupper etter som de prøvde å ta seg ut (Herteig 1969: 136; Hansen 2003: 189).

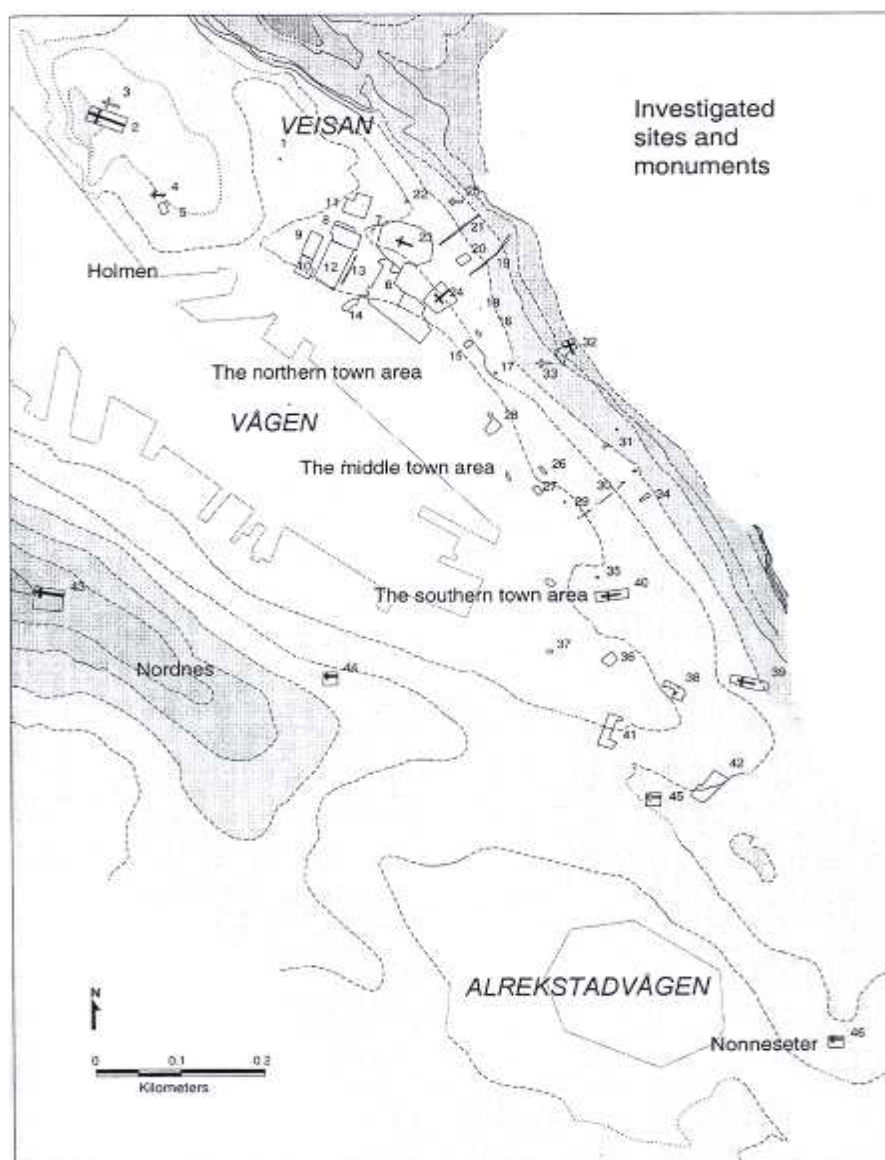

Figure 22.

Figur 3. Bergen med nåtidig og fortidig strandlinje, utgravde områder og kirker er merket av. Etter Hansen 2003: 169.

Herteig nevner i forbindelse med lokaliseringen av den kongelige havnen at området i sør i motsetning til det nordre området rundt Veisan, forble på kongens hender (Herteig 1969: 135). Dette kan tyde på at kongens havn virkelig lå i de sørlige delene av Vågen. Det er også funnet en pir i dette området som er datert til 800-1020/1030, noe som viser at det har vært en

landingsplass her (Hansen 2003: 188-189). Derimot så kan man ikke derfra trekke ut at det var her kongsgårdens havn eller landingsplass lå.

Når det gjelder området rundt Veisan så har det den fordel at vi kan påvise tidlig bebyggelse og til dels gårdsstruktur der (figur 3, Veisan/*the northern town area*). Veisan var en grunn bukt med et smalt innløp som kan ha vært brukt som havn i vikingtid/tidlig middelalder. I høymiddelalderen var bukta så gjenfylt at den fremsto mer som et sumpete område som skilte Holmen fra resten av byen. Fra området rundt bukta er det funnet flere strukturer, blant annet gjerder, en kai og et grophus fra perioden 1020/1030-1070, det vil si før byen ble grunnlagt (Hansen 2003: 192-194). Gjerdene som markerte tomtegrenser gikk både opp fra Vågen og fra Veisan, noe som kan tyde på at Veisan har vært brukt som havn. Ellers ville det neppe vært tomter som henvendte seg til Veisan, men heller flere tomter langs Vågen.

Byen lå sentralt i forhold til resten av Vestlandet, midt mellom utløpene av de to største fjordene, Hardangerfjorden og Sognefjorden, og ved den beskyttede indre skipsleia (Helle 1982: 18, 64). Via vannveiene var det enkel kommunikasjon til jordbruksdistriktene i midtre og indre strøk og til fiskeridistriktene ytterst mot havet.

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.

I området rundt Bergen ligger fire kongsgårder som alle ble til i Harald Hårfagres tid. De fire gårdene, Seim, Herdla, Lygra og Alrekstad, ligger tett innpå hverandre (Hansen 2003: 19). Av disse ligger Alrekstad nærmest, som nevnt bare 2 km unna byen.

Nettopp Bergens nærhet til Alrekstad kan ha stor betydning for bydannelsen, særlig hvis kongsgården brukte Vågen som havn. Da ville det være sannsynlig med noe bebyggelse i form av lagerhus og båtopptrekk. Dette kunne igjen føre til at det etter hvert ble en tradisjon for å treffes der og kanskje bygge markedsboder til en semipermanent markeds plass. Det er fristende å ta en pir og et mulig stolpehus på det Gitte Hansen kaller site 30, til inntekt for dette (Hansen 2003: 188-189). Men materialet er for lite til at man kan trekke en slik konklusjon. Strukturene kan allikevel ha vært knyttet til kongsgården fordi de ligger nærmere Alrekstad enn resten av den tidlige bebyggelsen langs Vågen.

En annen betydning Alrekstad kan ha hatt for bydannelsen er at byen mest sannsynlig har oppstått på kongens jord (Hansen 2003: 23-30; Helle 1982: 76-80). Knut Helle mener det er lite sannsynlig at tomteoppdelingen som kan sees alt fra 900-tallet skjedde på privat jord. Til det var det knyttet alt for mange regler og lover om odelsrett til den private jorda. Det er derfor mulig at den jorda som byen lå på tilhørte Alrekstad.

En annen mulighet er at den har tilhørt gården Bjorgvin, en gård med hittil ukjent beliggenhet, men også den tilhørende kongen. Gården Bjorgvin er en konstruert størrelse basert på stedsnavnet Bjørgvin og indikasjoner på gårdsbruk i det arkeologiske materialet fra tiden før grunnlaget for byen ble lagt ved tomteinndelingen (Hansen 2003: 188). Den kan ha vært knyttet til den tidlige bebyggelsen på Holmen. Dessverre er det meste av materialet fra Holmen i vikingtiden ødelagt av senere byggeaktivitet, blant annet festningsanleggene fra middelalderen (Hansen 2003: 79-80). Spor etter bosetning fra 800-1000-tallet har blitt funnet i Veisanområdet i form av pollen og husholdningsavfall (Hansen 2003: 183-185). Pollenet kom til dels fra planter som ikke fantes naturlig på Vestlandet i vikingtiden. Man har trodd at samlingen med husholdningsavfall man har funnet tyder på en preurban² bebyggelse fordi en jordbruksbebyggelse ville brukt avfallet som gjødsel. Gitte Hansen argumenterer for at avfallet faktisk har blitt brukt som gjødsel, men at overskuddsvann har ført med seg deler av gjødselen og deponert den der den er funnet og at det ikke er snakk om en avfallshaug (Hansen 2003: 184).

Det er derfor ikke snakk om noen preurban fase fra 800-tallet av. Derimot er det funnet tegn til et urbant bebyggelsesmønster før 1070. Tomteinndelinger og mulige strukturer datert til 1020/1030-1070 tyder på en tettere bebyggelse i denne perioden (Hansen 2003: 192-194). Den tidlige tomteinndelingen i området rundt Veisan henvendte seg dessuten til Veisan og ikke Vågen. Den nye tomteinndelinga som Hansen mener å spore i perioden 1070-1100 henvender seg derimot til Vågen (Hansen 2003: 200-210). Det er kun i det nordre området, det vil si området rundt/sør for Veisan, at man kan spore tomteinndeling fra 1020/30 og utover. En mulig grunn til dette er at det nordre området har de største og fleste utgravningene og er slik sett bedre dokumentert. I det nordre området kan man følge tomtegrensene gjennom flere perioder, mens man i det midtre området av byen bare finner tomtegrenser fra ca 1120. Site 30 med den tidlige piren ligger i det midtre området og det er noen flere strukturer funnet i området datert til etter 1070. Det kan derfor virke som om den første urbaniseringen fant sted i det nordre området, mens områdene nærmere Alrekstad ble tatt i bruk senere.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til inn- og utland.

Vestlandet ligger omtrent midt i Norge hvis man følger kystlinja (Helle 1982: 68). Det ligger også mellom innflytelsesområdene til danskekongen og de mektige slektene i Trøndelag, etter hvert Ladejarlene. Snorre skriver at Harald Hårfagre kom fra Vestfold, men

² Jeg har definert preurban som et mellomstadium mellom landsbygd og by. En preurban bebyggelse vil derfor ikke være ensidig knyttet til jordbruk, og vil ha en annen bebyggelsesstruktur enn jordbruksbebyggelsen.

senere forskning regner det som sannsynlig at han var fra Vestlandet (Krag 1993). Han etablerte også tidlig flere kongsseter her, noe som kan tyde på at han hadde sin maktbasis i dette området (Hansen 2003: 18-19).

Gitte Hansen mener at den første tomteinndelingen ble foretatt av en sentralmakt og ikke var et resultat av en tidligere semipermanent markeds plass eller lignende. Hun daterer den første inndelingen til 1020/30 og med denne tiden som utgangspunkt ser hun på hvem som er sannsynlige bygrunnere i Bergen (Hansen 2003: 324-329). Begrenset bruk av tomtene i begynnelsen kan tyde på at ikke mange benyttet seg av byen, verken til å bo i eller som markeds plass. Mangelen på aktivitet kan tyde på at det ikke var et tidligere samlingssted i området som folk hadde en tradisjon for å reise til. I den perioden, 1020/30, som den første parselleringen ble foretatt var det to konger som kjempet om makten i Norge som begge kunne stått for parselleringen, Olav Haraldsson og Knut den Store. Olav Haraldsson styrket sentralkongedømmet i Norge, forsøkte å innføre kristendommen og i følge sagaene grunnla han Borg (Sarpsborg). Knut den Store var konge over Danmark og England hvor byer var et kjent fenomen, han strukturerte kirken etter engelsk system og introduserte kongelig mynt også det etter mål fra England. Begge kongene hadde altså initiativ og mulighet, Olav før han ble drevet ut av Knut i 1028 og Knut i perioden 1028-1034, men ingen av dem kan betegnes som en sikrere bygrunner enn den andre. Derimot kan det tyde på at området var ettertraktet ut fra et strategisk ståsted. Bergen er den byen som er nærmest England og dit mange varer fra Atlanterhavssjøene og Nord-Norge ble ført (Hansen 2003: 339). Byen ligger også slik at man kan avskjære trafikk til og fra Trøndelagsfylkene til en viss grad.

Nettopp den sentrale beliggenheten i forhold til handelsveier og kommunikasjonslinjer var kanskje den viktigste grunnen til at Bergen ble liggende der den gjør. Knut Helle mener i artikkelen *Tidlig byutvikling i Vest-Norge* at Bergen er "landets eneste internasjonale handelssentrum i middelalderen" (Øye 1992: 16). Han trekker den gunstige beliggenheten fram som en viktig årsak til dette.

Bergens beliggenhet er gunstig fordi den ligger omtrent midtveis mellom Nord-Norge og Europa (Helle 1982: 64). Helle mener at en sjøreise mellom kontinentet og Nord-Norge for å handle fisk ville ta to seilesesonger. Kunne man derimot laste om i Bergen kunne to båter møtes på halvveien og seile hjem igjen på en sesong (Helle 1982:68).

Fra gammelt av var det naturlig å føre varer fra Island, Grønland og de andre Atlanterhavssjøene til Norge og derfra ut i Europa (Helle 1982: 67-68). Bergen fikk i middelalderen en særstilling i denne trafikken, men det er mulig at dette kan sees som en sentralisering av den trafikken som foregikk i vikingtiden.

Oppsummering.

Bergens største fortrinn er Vågen og den sentrale plasseringa i forhold til Vestlandet og handel med Europa. Plasseringa omtrent midtveis på kysten av Norge var gunstig for handel mellom nord og syd, og med en stor, god havn som Vågen ble byen et handelssentrum i middelalderen. Nærheten til kongsgården Alrekstad har hatt en betydning for byoppkomsten gjennom funksjon som stapelplass og havn for kongsgården. I tillegg har Bergen bedre muligheter til tilførsel av mat til en bybefolkning enn resten av Vestlandet.

7.3. Trondheim

7.3.1. Presentasjon

Trondheim er i dag Norges nest største by og byens sentrum ligger samme sted som middelalderbyen lå. Middelalderbyen var dominert av Nidarosdomen og kirken hadde et sterkt nærvær i byen. Norges første biskopsete lå her og senere ble erkebiskopsetet lagt hit. Kirken var med andre ord en sterk faktor i byen og i byutviklingen, men det er kongemakten som av sagaene blir tillagt æren for bygrunnleggelsen (Alström 1991: se 3). I følge Fagrskinna grunnlegger Olav Tryggvason i år 997 e. Kr. og hadde byen som sin hovedresidens. Når han så blir drept i slaget ved Svolder i år 1000 mister byen sin posisjon og forfaller i følge Snorre. I 1016 slår Olav Haraldsson Svein jarl i slaget ved Nesjar og vinner makten i Trøndelag. Han tar fatt på å bygge opp byen igjen som et sete for kongemakten i området.

Det er tegn på bosetning i området før bygrunnleggelsen og hendelsene i sagaene, særlig øst for byen der Lade gård ligger. Der er det gjort funn av gjenstander som kan være fra 400-tallet, og røyser og hauger som kan være fra bronsealderen. På selve Nidarneset hvor byen ligger er det funnet en branngrav og gjenstander som kan dateres til 600-700-tallet. Funnene kan tyde på at det har ligget en gård der i jernalderen

I Trondheim ble de første arkeologiske registreringer foretatt av Gerhard Schøning alt på 1700-tallet. Han beskrev og tegnet både stående monumenter og fra forskjellige utgravninger i byen (Lunde 1977: 20-21). Schøning var også med på å stifte "Det kongelige norske Videnskabers Selskab" i 1760 og dette selskapet dannet siden sentrum for byarkeologien i Trondheim. I tiårene rundt 1900 var det mye byggeaktivitet i Trondheim og følgelig mye gravearbeid. To arkeologer som virket i Trondheim på dette tidspunkt var Victor Ronander og Henrik Mathiesen (Lunde 1977: 25-31). Ronander var særlig interessert i funn og disse ble samlet inn og funnstedet nedtegnet. Hvis de var funnet under en utgravning

tegnet han dem inn på en tegning over gravingen. Men han var ikke særlig opptatt av bygningsrester så dette er ikke så godt dokumentert. Mathiesen kombinerte historie og arkeologi og skrev blant annet flere artikler om forandringen av gateløpene under Cicignons reguleringer i 1681 (Lunde 1977: 29). Han viste blant annet at rester av de gamle gateløpene fremdeles kan finnes igjen i dagens veiter. Både Ronander og Mathiesen ledet utgravninger selv, men det meste av materialet kom fra ulike gravearbeider rundt i byen hvor de var tilstede som observatører.

I forbindelse med kirkens 900-års jubileum i Norge i 1930 ble det foretatt flere undersøkelser i Trondheim. Disse ble ledet av Claus Hjelte og Sigurd O. Tiller (Lunde 1977: 34-37). Formålet med utgravningene var å skaffe informasjon om middelalderbyens topografi slik at man kunne lage en modell av byen til jubileumsutstillingen.

Etter utstillingen var det lite arkeologisk aktivitet i Trondheim, men fra 1935 og fram til 1956 skrev teologen Olaf A. Digre rapporter fra flere gravearbeider i byen hvert år (Lunde 1977: 38-40). I likhet med Ronander og Mathiesen var han tilstede som observatør ved ulike gravearbeider. Dessverre var han mer eller mindre alene om å gjøre dette arbeidet, og fra han sluttet i 1957 og fram til 1970 ble det gjort få arkeologiske undersøkelser i Trondheim by. Øivind Lunde mener at det kun ble foretatt én undersøkelse av arkeologisk karakter i denne perioden i Trondheim (Lunde 1977: 38). Noe av grunnen til dette var at graveteknologien utviklet seg. Man begynte å bruke gravemaskiner og bulldosere og det ble vanskelig å bare være observatør og ikke styre gravningene selv.

I 1970 begynte man å utføre egne arkeologiske utgravninger av Trondheim som undersøkelser før byggearbeider på samme måte som i de andre middelalderbyene i Norge. De første gravningene startet i Søndre gate og ble ledet av Clifford D. Long (Lunde 1977: 9-10; Jondell 1991: 29-36). Folkebibliotekstomten ble begynt utgravd i 1973 for å undersøke grunnen under det nye folkebiblioteket. Gravingen ble avsluttet i 1985, 11 år etter planen. Tomta lå i et område som var sentralt i middelalderbyen. Etter de store bygravningene på 70- og 80-tallet har det ikke vært noen store undersøkelser før bybrannene i 2002.

Jeg har nå konsentrert meg om utgravningene av selve byen, men i tillegg til disse har det vært flere utgravninger knyttet til domkirken og Erkebispegården. Disse har hovedsakelig vært arkeologiske undersøkelser og ikke utsjaktinger som de fleste arbeidene i byen før 1970. Men ettersom domkirken og den kirkelige organisasjonen hadde liten innflytelse på den tidlige byutviklingen har jeg valgt å se bort fra disse utgravningene.

7.3.2 Materialet.

Rikt område og ressurser i omlandet.

Området omkring Trondheim er i dag et godt jordbruksområde, men i yngre jernalder var det marginalt og tynt befolket (Christophersen og Nordeide 1994: 41-46). Jorda er for en stor del tungdrevet leirjord og bare enkelte steder er det morenerygger med mer lettdrevet jord. De beste jordbruksområdene lå innerst i Trondheimsfjorden, i Inntrøndelag. Ut fra arkeologiske funn er det sannsynlig at Trondheimsfjordens økonomiske og befolkningsmessige tyngdepunkt lå i disse gode jordbruksområdene. Senere i middelalderen kan disse rike jordbruksbygdene i Inntrøndelag ha vært viktige matprodusenter for byen. De har nok allikevel ikke vært til særlig støtte for den tidlige kaupangen. Handelsmenn ved den tidlige kaupangen på Nidarneset kan derimot ha hatt med seg mat selv eller blitt forsynt med tørrfisk fra nord, i tillegg til det gårdene rundt har kunnet bidra med (Christophersen og Nordeide 1994: 269).

Geografiske fortrinn.

Som sagt var ikke området rundt dagens Trondheim et rikt eller tett befolket område før byen ble etablert. De økonomisk og befolkningsmessig viktige områdene i Inn- og Uttrøndelag lå ved munningene av henholdsvis Verdals- og Stjørdalselva (Christophersen og Nordeide 1994: 46). Allikevel er det ikke funnet noe som tyder på at det utviklet seg handelsplasser i disse områdene (Christophersen og Nordeide 1994: 271). En handelsplass utviklet seg derimot på Nidarneset. Axel Christophersen og Sæbjørg W. Nordeide mener å kunne påvise aktivitet og en bosetning som ikke er knyttet til jordbruk fra 900-tallet, særlig fra andre halvdel av århundret. Bosetningen har ikke vært permanent, men det ser ut som om den har blitt gjenoppbygd flere ganger på samme sted (Christophersen og Nordeide 1994: 267-268). Dette kan tyde på at brukerne har kommet tilbake. I tillegg er det funnet rester av mer permanente konstruksjoner, tolket som lagre og magasiner. Sammen med dette kan tidlige parsellinndelinger, en vei og begynnende anleggsaktivitet tyde på at tilknytningen til området var permanent, men at aktiviteten var periodebetinget (Christophersen og Nordeide 1994: 268).

En av grunnene til at det ble en handelsplass her er at munningen til Nidelva er en av få gode naturlige havner i Trondheimsfjorden (Christophersen og Nordeide 1994: 271). Store sandflater, ører, var gunstige for ankring og båtopptrekk med vikingtidens forholdsvis grunne skip (Christophersen og Nordeide 1994: 51-57). Elvemunningen var bredere enn i dag og innseilingen beskyttet av en lang sandbanke mot nordvest (figur 4). På innsiden, der

banken/øra møtte fastlandet, lå en bukt med god vanndybde helt inn til land (Christophersen og Nordeide 1994: 54). Ut mot elva var bukta beskyttet mot elvestrøm og det den kunne føre med seg, av en odde som gikk parallelt med elva. Forholdsvis store farkoster kunne legge til i bukta, være beskyttet mot vær og vind, og laste og losse varer fra land.

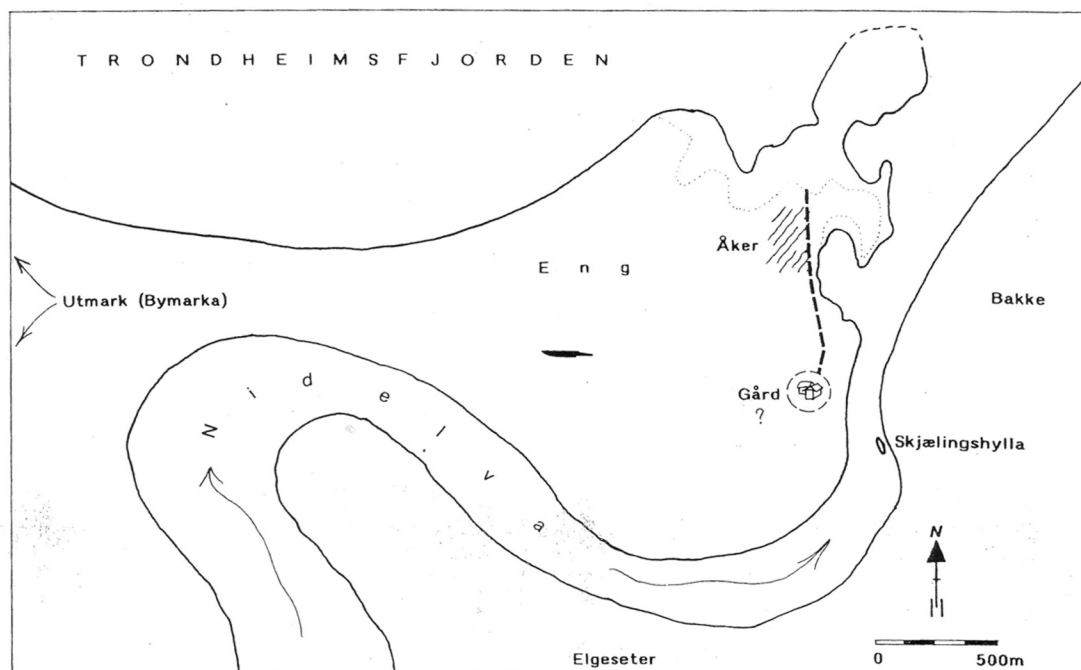

Fig 41 Kartet viser en mulig rekonstruksjon av agrarbebyggelsen på Nidarneset i yngre jernalder. Kniv-symbolet midt på kartet markerer funnet av en frankisk våpenkniv. Tegning: Egil Horg.

Figur 4. Rekonstruksjon av strandlinjen i Trondheim i yngre jernalder. Etter Christophersen og Nordeide 1994: 64.

Lenger opp i elvemunningen lå en ny vid bukt, kalt ei lone (Christophersen og Nordeide 1994: 54). Denne var en god del grunnere enn bukta lengre ut, men dyp nok til at mindre skip kunne seile inn ved flo sjø. Ved fjære sjø ville de fleste skipene i lona liggende på land og dermed være lette å laste og losse. Foran en av bygningene ved bredden har man funnet en gangvei av store steiner som førte ut i lona (Christophersen og Nordeide 1994: 270). Langs selve elvebredden var det også mulig å legge til land, men mer strøm og isgang om våren gjorde at forholdene var dårligere der enn inne i buktene.

Nidelvas munning er også godt egnet som havn fordi elva har ganske jevn vannføring. Selbusjøen virket regulerende på mengden med vann som slapp ned elva (Christophersen og Nordeide 1994: 51). Strømmen i nedre del av elva var dessuten sterk nok til at den forhindret at elva mudret igjen. Nedre del av elva var derfor alltid farbar.

En annen viktig faktor ved lokaliseringen er at man fra Nidarneset kunne ha kontroll på all trafikk gjennom Trondheimsfjorden. Fra høydedrag i nærheten kunne man se hele den midtre delen av fjorden. Trøndelagen var i yngre jernalder organisert i ni fylker fordelt på Inn-

og Uttrøndelag (Christophersen og Nordeide 1994: 46-51). Nidarneset lå i Strindfylket i Uttrøndelag, det eneste fylket som grenset til alle de andre. I tillegg grenset det opp til Inntrøndelag og Nordmøre. Fylket omfattet områder på begge sider av fjorden ved siden av store deler av fjorden selv. Dermed kunne man herfra kontrollere ferdselen på fjorden til og fra de andre fylkene. Det kan se ut som om organiseringen av fylkene var basert på nettopp ferdsel til vanns og at det er fjorden som binder fylkene sammen innad og med hverandre. Christophersen og Nordeide mener at kaupangen på Nidarneset var sentrum i et overregionalt handelsnettverk som bandt trøndelagsfylkene sammen med hverandre og resten av verden.

Forbindelsene innover i landet og særlig mot Jämtland var derimot dårligere. Nidelva har mange stryk og fossefall som gjør den ufarbar stort sett hele veien (Christophersen og Nordeide 1994: 50). Den har derfor ikke vært noen kommunikasjonsåre mellom kysten og innlandsområdene. Det kan virke rart siden pelsverk fra Jämtland var en viktig og ettertraktet handelsvare, men det kan ha kommet ned en av de andre elvene, for eksempel Stjørdalselva. Ulf Alström skriver at det har vært en viktig handel østover med sveaene i Uppsala og at trønderne har vært påvirket av denne kontakten (Alström 1991: se 3). Selv om Nidelva har vært lite farbar kan det ha gått veier over land innover i landet. Blant annet gikk det en vei sydover til Østerdalen og Gudbrandsdalen.

Angrep over land har også vært lett å forsvare seg mot på Nidarneset. Eneste adkomst til fots om sommeren er over det smale eidet som forbinder neset med fastlandet (Lunde 1977: 197, 226). Om vinteren kunne man derimot gå over den frosne elva i syd. Det er også mulig at det har vært et vadested i syd ved Elgeseter bro når det var fjære sjø.

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.

Trøndelag var fra 600-tallet organisert i lovsamfunn (Lunde 1977: 223). Inndelingen av fylkene i to større enheter, Inn- og Uttrøndelag, hadde sin bakgrunn i at de var tingfelleskap (Christophersen og Nordeide 1994: 46). Samlingsstedet, tingstedet, var det naturlige midtpunkt i tingfelleskapet. Tingstedet for Uttrøndelag har enten ligget på Ørene ved Nidarneset, Øretinget, eller ved Frosta, Frostatinget. Lunde forteller at det tidligere var vanlig å regne Øretinget som det eldste tinget og at dette også var samlingsting for hele Trøndelagen (Lunde 1977: 223). Øretinget skal siden ha mistet sin posisjon til Frostatinget i forbindelse med innlemmelsen av Nordmøre, Romsdal og Namdalen i tingfelleskapet. Jørn Sandnes har lagt frem en teori om at det er Frostatinget som er det eldste og at Øretinget er nærmere tilknyttet rikskongene og kaupangen. Hvilket av disse tingene som er det eldste er viktig fordi et tingsted kan ha vært en viktig lokaliseringsfaktor for middelalderbyen. Tinget er viktig

fordi man ofte ville ha et marked i forbindelse med tingsamlingen og det kan ha vært starten på en fast markeds plass. Dessverre er det vanskelig å bestemme hvilket ting som var det tidligste, men det kan se ut som om Øretinget i hvert fall eksisterte omkring 900 når handels plassen begynte å utvikle seg. Christophersen og Nordeide mener å kunne påvise parsellinndeling fra begynnelsen av 900-tallet som kan ha tilhørt en slik markeds plass (Christophersen og Nordeide 1994: 266-271).

Man kan ikke snakke om Trondheims begynnelse uten å nevne Lade gård. Her skal det i følge sagaene ha vært hov og tingsted i forbindelse med et gammelt høvdingsete (Christophersen og Nordeide 1994: 45-46; Lunde 1977: 224-225). I det arkeologiske materialet er det derimot lite som kan tyde på at Lade gård fikk noen større betydning før den ble gjort til kongsgård av Harald Hårfagre, etter hans angrep på Trøndelag på slutten av 800-tallet. For eksempel så kan Lade ha blitt tilskrevet en tingsted fordi det er en gammel gravkonstruksjon der som består av steiner i ring, en såkalt "dommerring" (Lunde 1977: 199). Disse har tradisjonelt blitt oppfattet som tingsteder. Lade gård kan derimot ha hatt et hov tilknyttet til seg før Harald Hårfagre kom til området. Dette sammen med den gode havna ved elvemunningen kan ha vært grunner til at han valgte å ta Lade som kongsgård. Hovet ville ha vært viktig for Harald å kontrollere siden han da ville stå som organisator av blotfestene. Blotfestene og asatroen var en del av det sosiale limet i vikingtiden og samfunnsledere økte sin maktposisjon gjennom å betale for slike fester (Christophersen og Nordeide 1994: 277; se 3, 6.4). Religionen hadde en sosial side hvor samfunnet kunne reproducere seg selv gjennom ritualer og støtte opp under ulike aktørers posisjon i samfunnet.

Om det er Harald Hårfagre eller Håkon Grjotgardson, senere kalt Ladejarl, som konfiskerte gården har liten betydning. Det som er sikkert er at Håkon ble sittende på Lade og styre Trøndelag på vegne av Harald. Lade gård ble kongens gård i Trøndelag og med dette en sentral stormannsgård og maktsete i området. I forbindelse med kongsgården er det naturlig å tenke seg at det oppsto en oppsamlingsplass for skatter og bøter. Disse ble betalt i naturalier og måtte omsettes i andre varer, blant annet prestisjevarer. Konverteringen av skattene til mer lett omsettelige varer som skinn, pels og hvalrosstenner, ville ha vært avhengig av et sted å gjøre dette, en handelsplass. Navnet Lade betyr da også fra "stedet hvor noe blir lastet eller stabled opp" (Christophersen og Nordeide 1994: 272). Det kan ha blitt brukt om handels plassen og gården den tilhørte, og siden ha gått over til å betegne bare gården. Gården fikk etter hvert en sentral maktposisjon i Norge og handels plassen ble sentrum i et overregionalt byttesystem. Fra Trondheim gikk det handelsruter nordover langs kysten, sydover mot kontinentet og vestover mot Island (Christophersen og Nordeide 1994: 272).

Christophersen og Nordeide mener at det er mulig at hele området rundt Nidarneset har vært et maktpolitisk sentrum, særlig etter at Ladejarlene kom til området, men at de forskjellige funksjonene har vært spredd (Christophersen og Nordeide 1994: 279). Det religiøse og sosiale sentrum kan ha ligget ved Lade gård og det økonomiske nede ved elvemunningen og havna. Og kanskje er det innen for et slikt sentralområde at Øretinget skal sees, som et rettslig senter. Når så Olav Tryggvason legger sin kongsgård og kirke til handelsplassen kan dette ha vært en samling av de forskjellige funksjonene til et sted hvor han lettere kunne kontrollere dem. Handelsplassen blir et nytt flerfunksjonelt senter med kongen som øverste leder og ødelegger på den måten deler av Ladejarlenes maktgrunnlag.

Omkring år 1000 skjer det også en forandring i parsellinndelingen på Nidarneset. Dette kan påvises arkeologisk og tyder på at sagaenes fortelling om at Olav Tryggvason grunnla Trondheim i 997 kan være riktig (Christophersen og Nordeide 1994: 276). Selv om han ikke grunnla byen på bar mark, kan han ha stått for de forandringer vi ser ved hjelp av reguleringer av grenser og utvikling av bosetningen.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til inn- og utland.

Ladejarlene var i begynnelsen rikskongenes støttespillere, men ble etter hvert utfordrere av kongedømmet. Håkon Grjotgardson, den første Ladejarlen, var av den mektige, nordnorske Hålgøygætten. Den bygde sin makt på inntekter fra nordområdene³ og kontroll over handelen derfra (Christophersen og Nordeide 1994: 273). Inntektene ble brukt til å holde blot, gjestebud og i gavebytteforhold for å bygge opp under ættens makt. Ladejarlene bygde sin makt på den norrøne religionen og i tilknytning til Lade gård var det som sagt et hov hvor blotfestene ble holdt. Når Olav Tryggvason vant over Håkon Jarl bygde han sin nye kongsgård og en kirke nede ved handelsplassen, muligens som en motvekt til det gamle religiøse og maktpolitiske sentrum ved Lade. Kongenes makt bygde jo nettopp på kristendommen og tradisjoner for å organisere samfunnet som kom utenfra og ikke gamle tradisjoner og asatro (Christophersen og Nordeide 1994: 277). Det var derfor viktig å kontrollere gamle religiøse sentra og maktseter, enten gjennom å overta dem eller ved å ødelegge dem (Christophersen og Nordeide 1994: 278).

Lade gård og Nidarneset lå som nevnt godt til i forhold til de politiske tyngdepunktene i yngre jernalder som lå lenger inn i Trondheimsfjorden. Man kunne kontrollere skipstrafikken og lå sentralt til med hærmakt hvis det skulle bli opprør. Trønderne var blant de sterkeste opponentene til rikskongedømmet og derfor var det viktig å ha et maktsete her. Grunnen til at

³ Blant annet finnskatt, en skattlegging av samene (Christophersen og Nordeide 1994: 273).

trønderne var slike sterke motstandere av rikskongene var at kongene ville samle all makt på én hånd. Trøndelag var før kongenes inntog et stabilt samfunn basert på kult- og tingfellesskap med flere ætter og småhøvdinger som delte makten (Christophersen og Nordeide 1994: 277). Samfunnet var godt organisert og hadde tilgang på store ressurser som eliten kunne omsette i sosial status. Nettopp fordi Trøndelag var så rikt og samtidig sto sterkt i mot rikssamlingen ble det viktig for de tidlige kongene å ta kontroll over området. Dermed kunne man ta del i ressursene og stabilisere riket ved å fjerne eller kontrollere uroelementene. Hvis ikke trønderne ble kontrollert ville det være en mulighet for at uroen kunne spre seg eller at andre som var misfornøyde kunne søke støtte til et opprør mot kongen hos de frie trønderne.

Beliggenheten til Trondheim kan være noe av grunnen til at den ikke hadde stor betydning i forhold til maktkamper ut fra landet. Oslo, Bergen og Tønsberg lå mer sentralt til i forhold til kongeriker på kontinentet og Storbritannia og følgelig vil de ha større betydning i forhold til kongenes maktkamp med andre konger.

Oppsummering.

Trondheim hadde dårlige forutsetninger ut fra tilgang på mat og andre ressurser fra nærområdet. Derimot var det en god naturhavn som var velegnet til handel og den lå sentralt i forhold til nord-sør handelen med tørrfisk, skinn og hvalrosstener. Det ser ut til at handelsplassen på Nidarneset har oppstått omtrent samtidig med at Lade gård ble en storgård i området og tilknytningen til denne er klar. Handelsplassen gjorde om varer som ble samlet inn til kongsgården til varer man kunne handle med på kontinentet. Handelsplassen ble etter hvert et sentrum i et større handelsnettverk som omfattet hele Trøndelag og handelsveiene ut av Trondheimsfjorden. Harald Hårfagre kan ha valgt å legge kongsgården til Lade som en motvekt til de rike bygdene lenger inne i Trondheimsfjorden hvor makttynghetpunktet lå før rikssamlingen. Olav Tryggvason kan ha videreført denne maktfordelingen, men valgt å legge sitt maktsete til handelsplassen og ikke det gamle jarlesetet. Lade gård hadde dessuten en viktig religiøs funksjon i den gamle og konkurrerende religionen som det var et poeng for kongene å trekke fokus vekk fra. Olav Tryggvason og seinere Olav den Hellige satt mye i Trondheim for å kontrollere de gjenstridige trønderne og Ladejarlene som sto i opposisjon til dem. Trondheim har først og fremst ligget godt til for å kontrollere Inntrøndelag og handelen fra nordområdene.

7.4. Fellestrekk – kan man se et mønster for urbaniseringen?

Nå har jeg gått gjennom tre middelalderbyer for å få et materiale til å sammenligne og undersøke Oslos forutsetninger for byoppkomst. For å kunne bruke dette effektivt må jeg forsøke å samle dem og se fellestrekk mellom byene, og slik sannsynliggjøre at de kan ha vært felles for de fleste byer i Norge og dermed kan gjelde for Oslo. Bakgrunnen for at jeg kan gjøre dette er at Bergen, Tønsberg, Trondheim og Oslo er oppstått i samme type samfunn og kontekst, dvs. Norge i rikssamlingsprosess i tidlig middelalder (se 5). Jeg vil nå gå nærmere inn på fellestrekkene ut fra de fire forutsetningene jeg har jobbet med hittil og vise likheter og forskjeller mellom de tre byene (tabell 1).

Rikt område og ressurser i omlandet.

Felles for alle de undersøkte byene er at de har hatt et godt jordbruksland i nærheten. Enten som direkte omland som Bergen og Tønsberg eller kort vei unna langs gode kommunikasjonslinjer slik Trondheim hadde. Tønsberg hadde direkte kontakt med rike jordbruksområder i Vestfold i tillegg til gode gårder like utenfor byen (se 7.1). Bergen hadde gode jordbruksbygder rundt byen ved siden av gode muligheter for tilførsel fra indre strøk av Vestlandet gjennom fjordene (se 7.2). Trondheim hadde ikke så gode jordbruksmuligheter i omlandet, men gode kommunikasjonslinjer til rike bygder innover i Trondheimsfjorden som kunne forsyne byen med mat (se 7.3).

Et annet viktig næringsgrunnlag for de tidlige byene var ressurser fra havet. Alle de tre byene lå ved sjøen og hadde muligheter for fiske. Trondheim og Bergen hadde dessuten kontakt med Nord-Norge og de rike fiskeriene der ettersom de lå i nærheten av hovedskipsleia nordover langs kysten (se 7.2, 7.3). Tønsberg hadde en rik skjærgård med mye fugl, fisk og sjøpattedyr (se 7.1). Det er mulig at de andre byene også har hatt dette ettersom de ligger ved sjøen. Bergen har for eksempel en stor skjærgård som ville hatt gode ressurser på linje med Tønsberg.

Geografiske fortrinn

Transport over vann var en av de viktigste transportmetodene i vikingtid og middelalder. Man kunne frakte mer varer på et skip enn over land fordi veiene stort sett var for dårlige for vogner og et skip kan bære flere og større varer enn en okse. Alle de tre undersøkte byene lå da også ved kysten og langs handelsveier til sjøs (se 7.1, 7.2, 7.3). I tillegg var de ofte knutepunkter der flere landeveier møttes.

Plasseringen langs kysten var ikke tilfeldig. Byene ligger ved gode havner, kjennetegnet med slake strender, beskyttelse mot vær og hav og mulighet for forsvar eller flukt. Det siste er

viktig fordi byene var sentre for kongens makt og den makten ble stadig utfordret. Byene måtte være forsvarbare, men samtidig måtte man ha en mulighet til å komme seg unna hvis overmakten ble for stor. De slake strendene hvor man kunne trekke opp skip for reparasjon og lagring finnes ved alle de tre byene. De er beskyttet mot vær og vind gjennom naturlige bølgebrytere i form av øyer eller nes. I Bergen lå Nordneshalvøya mellom byen og havet, i Trondheim lå det en stor sandbank som beskyttet innseilingen til munningen av Nidelva og Tønsbergs havn lå beskyttet mellom Nøtterøy og Tønsberghalvøya.

Tønsberg hadde to innseilinger som muliggjorde flukt, selv om den ene var dårlig og til tider uframkommelig utenom med små båter. Det var dessuten god sikt over kommunikasjonslinjene til byen fra høydepunkter i nærheten. I Trondheim har man fra Nidarneset utsikt over store deler av fjorden. Og fra Trondheim kunne man flykte rett ut i Trondheimsfjorden som er vid nok til at man kunne unnslippe eller møte fienden med flere båter samtidig. Innseilingen til Vågen er også bred nok til å slippe ut flere skip om gangen og det er en mulig grunn til at den ble foretrukket framfor Alrekstadvågen (se 7.2).

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass

I middelalderen ble de fleste samfunnsfunksjoner samlet i byene. Ofte lå de også i områder som tidligere hadde hatt flere av funksjonene samlet allerede. I Vestfold fantes det plasser for kult, administrasjon, handel og ting, og det er mulig at disse kan sees som uttrykk for et sentralområde. I hvert fall overtok Tønsberg de fleste av disse funksjonene når byen vokste frem (se 7.1). Trondheim tok over funksjoner fra Lade gård og handelsplassen tilknyttet gården, og muligens også fra Frostatinget (se 7.3). I Bergen er det vanskeligere å vise til dette, men nærheten til Alrekstad og de tre andre kongsgårdene kan tyde på at byen oppsto der fordi det var et maktsentrum å dra nytte av (se 7.2).

Alle de tre byene ligger i nærheten av kongsgårder, Lade gård var først kongsgård før jarlene tok den over, men jarlesetet hadde de samme funksjonene som kongsgårdene. Knut Helle går ut fra at de tidlige byene ble anlagt på kongens jord fordi det var mange bestemmelser og begrensninger tilknyttet odelsjord som gjorde det vanskelig å dele den opp i tomter (se 6.1, 7.2). Kongens jord var derimot fri for begrensninger, og kunne dermed være grunnlaget for de tomteinndelingene vi ser i alle byene. De fleste er datert til tiden før de respektive byene er grunnlagt.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til inn- og utland

Byene blir sett på som noe nytt som er tilknyttet rikssamlingen, kristningen og kongemakten. Dermed blir de ofte trukket inn i diskusjoner omkring maktkamp mellom den

norske kongemakten og andre aktører, først og fremst danskekongen og Ladejarlene. Grunnleggelsen av Trondheim kan sees som et forsøk på å trekke makt vekk fra Lade (se 7.3). I Tønsberg kan både den danske og den norske kongemakten ha vært grunnlegger av byen (se 7.1). Bergen lå midt mellom danskekongens og Ladejarlenes innflytelsesområde, i et område med mange kongsgårder. (se 7.2). Det er altså et tydelig maktnærvær i området.

De tre byene ligger alle ved kysten og langs handelsleia mellom nord og sør. Bergen ligger midt på Vestlandet og midt mellom Nord-Norge og Europa og var et viktig handelsknutepunkt også senere i middelalderen. Trondheim ligger også ved handelsleia nord-sør, men også mot Island. Senere i middelalderen blir pilgrimsferder til domkirken og St.Olavs relikvier en viktig kilde til inntekt for byen. Tønsberg ligger godt til fordi man tidligere seilte langs kysten og sjelden krysset Nordsjøen og derfor måtte forbi Tønsberg på vei til Europa.

8. Oslo

8.1 Presentasjon

Oslo er i dag Norges største by og landets hovedstad. Byen ligger innerst i Oslofjorden i en bred dal. Det er flere elver som renner gjennom byen, og disse har drevet industri og vært med på å gjøre byen stor. Beliggenheten virker fordelaktig for oss som ser resultatet av nesten tusen års utvikling. Her møtes veier fra hele Norge, det er flyplass og havneanlegg så transport og kommunikasjon er intet hinder for byen.

Hvorfor mener da Erik Schia at middelalderbyen Oslo lå i en bakevje (Schia 1997: 125)? Snorre skriver på 1200-tallet i Harald Hardrådes saga at byen lå bra til ”for det var godt for tilførsel der og rik landsbygd omkring” (Snorre Sturlusson 1979: Harald Hardrådes saga kap 58). Neset mellom Bjørvika og Alnaelva der middelalderbyen lå, hadde gode havnemuligheter og fra Ekebergåsen over byen har man utsikt over store deler av Indre Oslofjord og Oslodalen. Det er gjort noen funn i Osloområdet fra jernalder, for det meste enkeltfunn. Finn Holden nevner i boka *Akergårder i Oslo* at det er funnet to gullringer fra 500-tallet på Madserud, en mannsgrav fra 200-tallet på Ullevål med to spyd, et sverd og et skjold som kan ha tilhørt en stormann (Holden 2003: 14-17). To våpengraver er funnet på Tåsen og Store Ullevål og en gullbrakteat, et hengesmykke, er funnet i Akersgata. Alle disse funnene er sannsynligvis eldre enn vikingtid. Holden mener at det lave antallet funn og graver fra Oslo skyldes jordbruk og husbygging. Han viser til at det er mange gravfunn fra jernalder i Asker, men at funnene blir færre jo nærmere Oslo man kommer. Antallet gårder i Oslodalen

tilsier derimot at det burde vært en større befolkning enn det gravfunnene viser. Fra vikingtiden er det flere funn, blant annet en stor sølvskatt med arabiske mynter og armringer fra Teisen, og et stort funn av jernbarrer på Lilleaker (Holden 2003: 17-19). I alt er det funnet 43 sverd fra vikingtid rundt omkring i Osloområdet, men ingen rike gravfunn som kan tyde på lokal høvdingmakt.

Per G. Norseng er enig med Holden i at det er få funn fra Oslo i jernalderen fram til vikingtiden, men funnmengden fra vikingtid er på høyde med resten av Østlandet (Nedkvitne og Norseng 2000). Samtidig er funnene og særlig gravene enkle. Materialet gir ikke inntrykk av at det har vært en sterk lokal høvdingmakt i Oslo som det har vært i andre deler av Østlandet.

De store sentrene i yngre jernalder, og særlig vikingtid, der man ville tro det var naturlig at det dukket opp byer, lå lenger ut i fjorden. Rolvsøy med Tune på østsiden av fjorden og Borre på vestsiden lå nær utløpet av hvert sitt store vassdrag og dermed de største transportveiene mot innlandet. Her er det gjort mange og rike funn, særlig i store gravhauger, blant annet vikingskip.

8.1.1 Geografisk plassering av bebyggelsen

Restene etter middelalderbyen Oslo ligger i dag i Gamlebyen mellom togs Skinner og kaianlegg mot Bjørvika og på Sjursøya. Den gamle byen ligger med andre ord ganske langt inn på land, og det er vanskelig å forestille seg middelalderens by som en havneby. På Sørenga er det forsøkt rekonstruert deler av den gamle strandkanten og Alnaelvas utløp for å gi et bilde av hvordan byen lå i forhold til fjorden.

Middelalderbyen lå innerst i Oslofjorden, helt i øst ved utløpet av Alnaelva, og sørøst i Oslodalen. Mellom elva og Bjørvika mot vest var det et nes som bebyggelsen lå på (Lidén 1977: 11; Schia 1997: 16, 139-142). Elveutløpet var bredt og sandete og dannet flate strender langs neset, og lenger opp i elva var det brede svinger. Tuppen av neset ble kalt Øra, jmf. Ørene i Trondheim. Mot Bjørvika var det også langgrunne strender, men bunnen besto av leire. Sør for Alnaelva er det en liten flate før landet stiger opp mot Ekebergåsen. Byen ble avgrenset mot nord av Hovinbekken. Nord for bekken lå det en knaus som ble kalt Valkaberg, men den har blitt sprengt bort. Knausen lå omtrent der Botsfengselet ligger i dag.

8.1.2 Kilder

Skriftlig materiale

Oslo er nevnt i *Historia Ecclesiastica* av Ordericus Vitalis fra ca 1130. Navnet og byen er også nevnt i et skaldekvad til Magnus Berrføtt fra ca 1104. Sverres saga, Snorres kongesagaer og Håkon Håkonssons saga omtaler byen flere steder. Dessuten finnes annaler, lovtekster, diplomer og brev som beskriver Oslo. Jeg har ikke gått til originaltekstene, men basert meg på andres tolkinger av dem på grunn av tidsmangel og liten erfaring med historisk metode. Blant annet har jeg brukt Schias bok *Oslo innerst i Viken* og Nedkvitne og Norsengs bok *Middelalderbyen ved Bjørvika* (Schia 1997; Nedkvitne og Norseng 2000). Disse tar opp både arkeologisk og skriftlig materiale.

Arkeologisk materiale

Det har blitt gravd i Gamlebyen siden 1860-tallet. Da gjorde antikvar Nicolay Nicolaysen arkeologiske undersøkelser rundt kirkene i området (Lidén 1977: 11-13). I 1870 og -90-årene drev jernbanen med omfattende arbeider i området, og arkitektene som ledet arbeidet gjorde nedtegnelser av de funn som ble gjort i den grad de hadde kapasitet til det. Flere bygårder ble også bygget, men de gravearbeider som ble gjort i den forbindelse er det ingen nedtegnelser fra.

Gerhard Fischer drev utgravninger i Gamlebyen fra 1917, blant annet som jernbanens arkitekt, men han utførte også egne forskningsutgravninger. Det er ikke publisert noen forskningsrapporter fra disse utgravningene, men deler av materialet er utgitt i Fischers bok *Oslo under Eikaberg* (Fischer 1950). Håkon Christie og O. Olsen gravde ut Mariakirken og kongsgården i 1961-62 og resultatet er publisert i to artikler av Christie: *Haralds Oslo* i St. Hallvard og *Old Oslo* i *Journal of Mediaeval Archaeology* (Lidén 1977: 12).

I 1970 ble det startet utgravninger i Gamlebyen i forbindelse med byggingen av en ”trafikmaskin”, dvs. et stort motorveikryss. Utgravningene ble ledet av Hans Emil Lidén, Petter B. Molaug og Erik Schia i hver sine perioder. Materialet er analysert og publisert i serien *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo*, og det er dette materialet jeg kommer til å forholde meg mest til når det gjelder det arkeologiske materialet fra middelalderbyen (1977-1991). Ellers har Schia gjort materialet lettere tilgjengelig i sin bok *Oslo innerst i Viken*, hvor han trekker inn annet materiale og gir et mer helhetlig bilde av middelalderbyen (Schia 1997).

8.2 Materiale

Rikt område og ressurser i omlandet.

I Snorres kongesagaer står det om Harald Hardråde at han etter å ha grunnlagt Oslo, ofte satt der fordi det var ”godt for tilførsel der og rik landsbygd omkring” (Snorre Sturlusson 1979: Harald Hardrådes saga kap 58). Geologisk sett er det et rikt jordsmonn i Oslodalen (Schia 1997: 122). Sammensetningen av havavsetninger fra istiden og kambrosiluriske bergarter gjør at jorda er fruktbar og velegnet for jordbruk.

Schia mener det var ca 70 gårder i Oslodalen i vikingtida og at dette tallet hadde steget til ca. 300 på 1300-tallet (Schia 1997: 13, 139). Dette tyder på en rik landsbygd i byens nærmeste omegn som Snorre sier. Dessuten kommer gårder i Asker, Bærum og på Nesodden som ikke er langt unna med båt, og på Ringerike og Romerike.

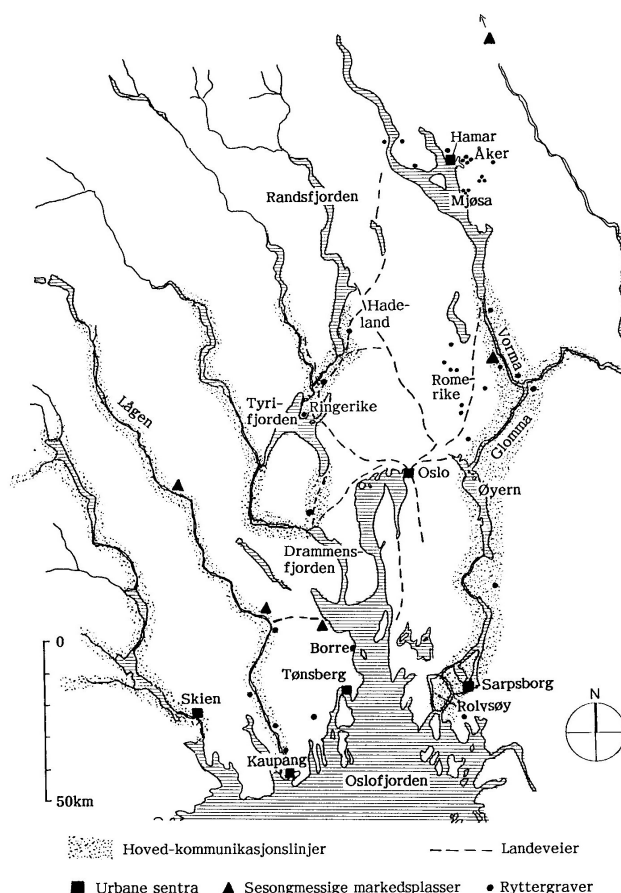
Geografiske fortrinn.

I Oslodalen møtes flere veier fra innlandet og flere av gateløpene i middelalderbyen ser ut til å være fortsettelse av de gamle veiene (Schia 1997: 146; Fønnebø 2004; Nedkvitne og Norseng 2000: 30-33). Clemensallmenningen ser ut til å være fortsettelsen av en vei ned fra Ekeberg over Geitabru (figur 7). Østre og Vestre strete fører ut av byen mot nord. En vei har gått vestover mot Aker gård og videre mot Bærum. Østover har det gått en vei mot Romerike gjennom Groruddalen og flere veier har løpt sydover fra denne veien. En vei har gått over Bryn via Østensjøvannet mot Enebakk, og en annen over Kværner opp mot Ryen og videre sørover. Veiene kan stedvis påvises arkeologisk som hulveier og har sannsynligvis vært i bruk siden bronsealderen.

Flere veier møtte hverandre i Oslodalen, men området lå utenfor handelsleia til Europa som krysset Oslofjorden mye lenger sør ved Tønsberg (Schia 1997: 122-125; figur 5). Glomma og Drammensvassdraget som blir regnet som de store ferdselsårene innover i landet har sine utløp syd for Oslo, ved Sarpsborg og Drammen. Borre lå godt til for å kontrollere ferdselen på Drammens-vassdraget, mens Rolvsøy kunne kontrollere Glomma. Begge steder var det mektige sentralplasser i jernalderen. Oslodalen ligger midt mellom de to ferdselsårene og det virker som om Indre Oslofjord for det meste ble benyttet av de som bodde i bygdene rundt fjorden. Heller ingen av elvene i Oslo strekker seg langt innover i landet. De fleste begynner inne i Oslodalen og kan vanskelig være brukt som ferdselsåre innover i landet.

En økende mengde funn, særlig av frankiske sverd, på 900-tallet både i Oslodalen og innover i landet kan tyde på at landeveiene var blitt mer attraktive som handelsruter

(Nedkvitne og Norseng 2000: 30-37). Kan hende ble ættene som styrte Rolvsøy og Borre for grådige og hindret handelen og ferdselen inn i landet.

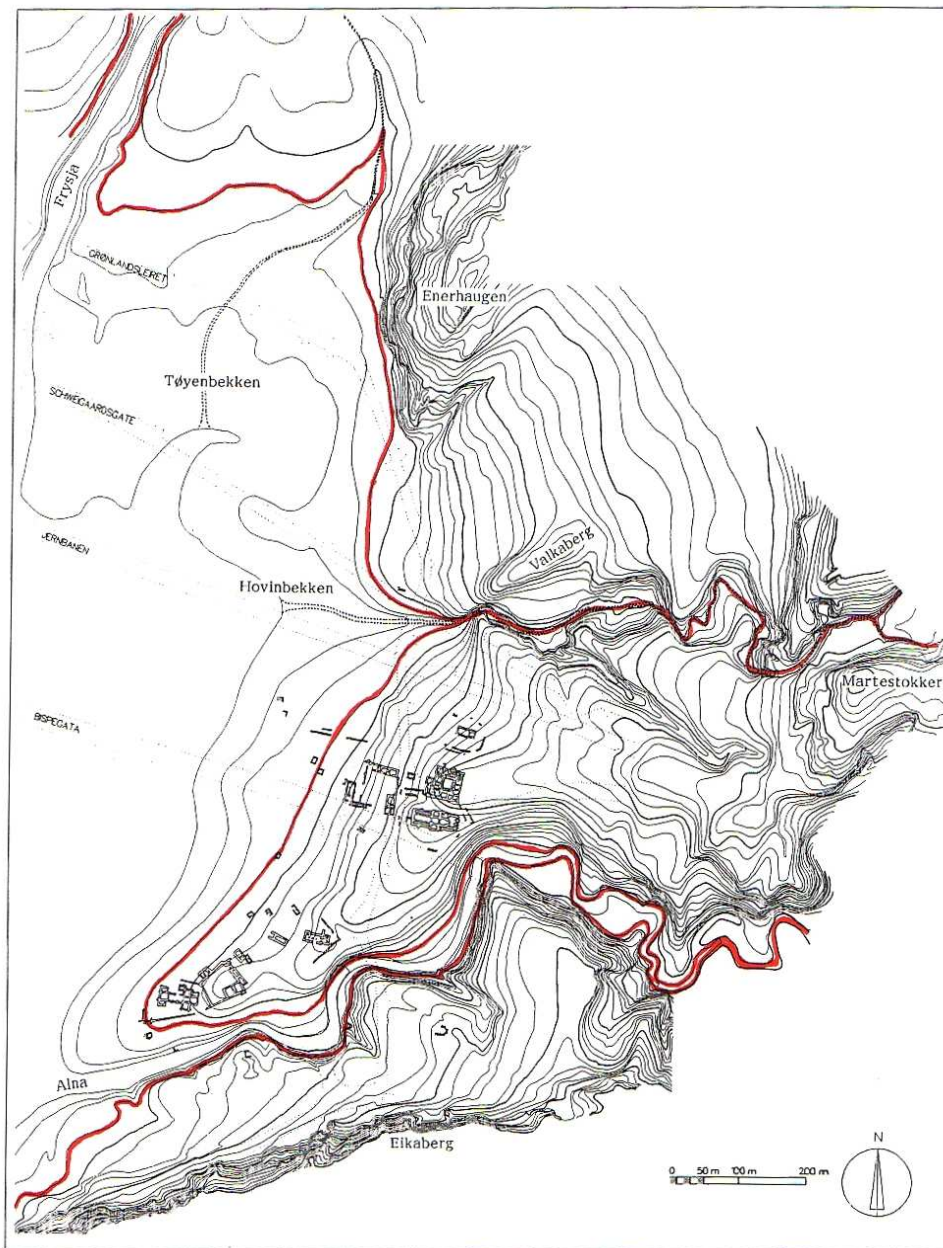

Figur 5. Oslofjordregionen med ferdselsveier. Etter Øye 1992: 41.

Det har vært mye fokus på veiene fra innlandet og hvorvidt bebyggelsen har vært orientert etter disse og ikke etter sjøkanten som i de fleste andre middelalderbyene i Norge (Schia 1991). Kanskje har dette fokuset blitt særlig sterkt fordi man har ment at handelen inn i landet langs landeveiene har vært grunnlaget for byen. Nyere funn og rekonstruksjon av naturbakken tyder på at bebyggelsen og veiene allikevel har vært orientert etter vannkanten. Nedre del av Alnaelva har blant annet vist seg å være bredere enn tidligere antatt, kanskje så mye som 60-70m (Schia 1997: 116, 141-142).

Elveutløpet har vært mer likt en bukt enn en smal elv som man tidligere har forestilt seg. Vannstanden rundt år 1000 er beregnet til å ha vært ca 4-5 m over dagens nivå (Schia 1997: 142; figur 6). Tuppen av neset mot sørvest og vestbredden av Alnaelva et stykke oppover hadde langgrunne strender av sand og grus som var fine å dra opp båter på. Bukta ved elveutløpet var en godt beskyttet havn, og Schia tenker seg at den første havnen til Oslo lå

her (Schia 1997). Bjørvika lå mer utsatt til for vind fra vest, og havbunnen var mer leirete og lettere å sitte fast i, men i løpet av middelalderen ble det havn her óg. Det er påvist store laftekasser ut mot Bjørvika som kan ha vært fundamenter for kaier og sjøboder (Molaug 1993). Disse er datert til 1200 og 1300-tallet da havet hadde sunket og utfylling av Alnaelva og Bjørvika ville ha gjort vika til en bedre havn enn elveutløpet.

Figur 6. Vannlinje i Oslo omkring år 1000. Rød linje viser vannstanden ved 4m over dagens nivå. Etter Schia 1997: 140, min markering.

Neset mellom Alnaelva og Bjørvika mener Schia har vært lett forsvart ettersom det var avgrenset av vann mot sør, øst og vest (Schia 1997: 142). Kongsgården lå nesten ytterst på neset. Muligens har det vært en jordvoll tvers over neset omtrent der Clemensallmenningen lå,

men det er ikke funnet noen rester etter en eventuell voll her. Teorien om at det kan ha vært en voll her bygger på det buede gateløpet til allmenningen og at en voll her ville gjøre neset lettere forsvarbart (Nedkvitne og Norseng 2000: 39).

Ut fra et militært synspunkt er det viktig at man fra Ekebergåsen har utsikt over store deler av indre Oslofjord. Fra Nesodden kunne man holde utkikk mot Drøbaksundet og varsle byen ved hjelp av varder. Det ser også ut til å ha vært et system med varder og bygdeborger som lå i utkanten av Osloområdet som kan ha vært en forsvars- og varsellinje for Oslodalen i jernalderen (Thuesen 1995: 78-79).

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.

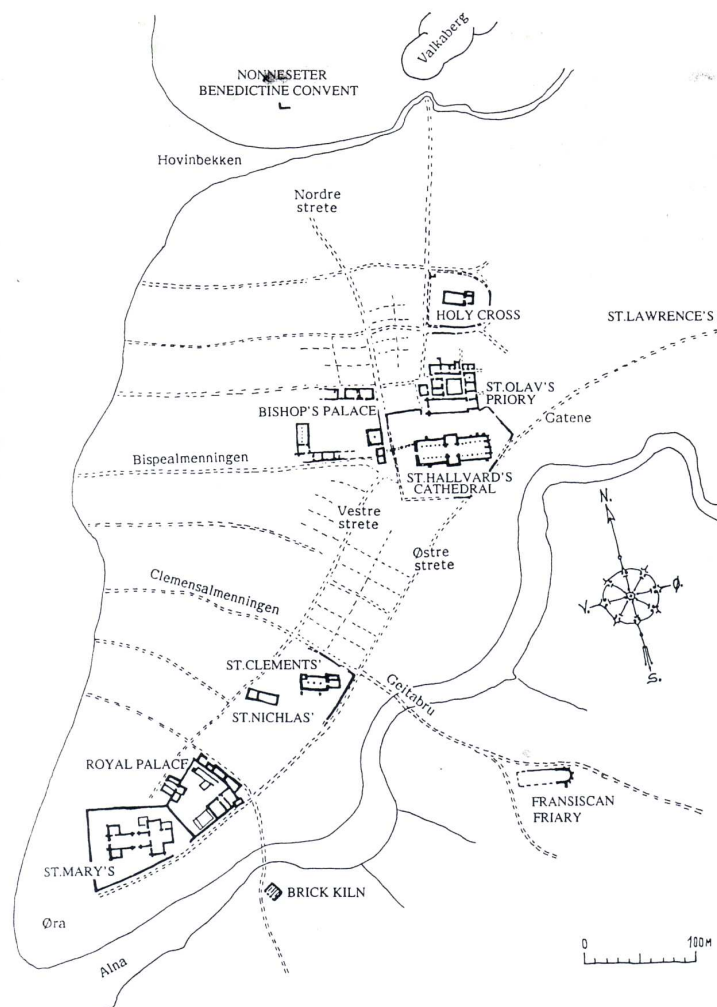
Det nevnes ingen kongsgård i forbindelse med Oslo før det blir bygget en i middelalderbyen. Aker gård var stor og hadde trolig administrasjonsfunksjoner for Osloområdet i vikingtid, men ser ikke ut til å ha vært kongsgård (Nedkvitne og Norseng 2000: 28-30). Ved Aker lå det et stort gravfelt som vi kjenner fra senere beretninger om området, men dette er nå forsvunnet (Thuesen 1995: 90; Nedkvitne og Norseng 2000: 30). Herredstinget lå i middelalderen til Aker gård, muligens gjorde tinget det tidligere også. Vest i Oslodalen lå det en gård som het Huseby. Husebygårdene hadde ofte administrasjonsfunksjoner for nærområdet sitt og mange var i kongelig eie i middelalderen, men det er ingen skriftlige kilder som nevner denne Husebygården som kongsgård (Nedkvitne og Norseng 2000: 28-30). I selve Gamlebyen er det funnet spor etter en åker under bybebyggelsen, men denne ble forlatt lenge før byen ble til (Schia 1997: 139). Åkeren hadde vokst til med trær før det ble bygget der. Det kan hende at den gården som åkeren tilhørte lå i Gamlebyen, eller den kan ha tilhørt en gård på Vålerenga. Den mulige gården i Gamlebyen har vært knyttet til en hypotetisk gård Oslo, som kan ha vært en kongsgård, men det er usikkert om det i det hele tatt har vært en gård her.

Den økende funnmengden på 900-tallet gjør at det kan virke som om bygdas betydning økte i vikingtid. Som tidligere nevnt er det mulig at de rike innlandsbygdene begynte å føre sine varer ut til sjøen gjennom Osloområdet i stedet for forbi maktsentrene på Borre og Rolvsøy. Slik støttet de opp under en begynnende handelsplass i Oslo.

De eldste spor etter bebyggelse man har fra Gamlebyen kan dateres til første halvpart av 1000-tallet. Det er funnet husrester som kan tyde på tidlige bygårder på Mindets tomt og Søndre felt, men disse feltene ligger et stykke unna strandsonen der det er sannsynlig at den første bebyggelsen oppsto (Nedkvitne og Norseng: 2000: 20-23; Schia 1997: 120- 121). Strandsonen er ikke utgravd arkeologisk, men deler ble fjernet under jernbanearbeider på

slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Derfor kan bebyggelsen i Gamlebyen være eldre enn først antatt.

Det er tegn til kontinuitet i gårdstruktur og tomteinndeling mellom de tidligste bygningsrestene og senere bebyggelse. De eldste fasene av bebyggelsen på Søndre felt har en parsellinndeling som kan følges i tre faser, før grensene forflytter seg noe i forhold i de etterfølgende fasene (Schia 1987). Den eldste fasen, fase 14, er datert til første halvdel av 1000-tallet på grunnlag av C14-analyser og gjenstandsfunn, blant annet benkammer som typologisk minner om kammer fra vikingtid (Schia 1987: 151-165).

Figur 7. Middelalderbyen i Oslo ca 1300. Etter Molaug 1999: 171.

Fra utgravninger ved Mariakirken, Clemenskirken og kongsgården er det kjent sandlag som har vært brukt til å jevne ut terrenget før bygging (figur 7). Det er mulig at disse sandlagene var sammenhengende og ble lagt samtidig. Det ser ut til at Mariakirken og kongsgården ble bygd på samme tid, og muligens kan sandlaget under Clemenskirken være en

del av den samme utjevningen. Schia mener at denne byggevirkksomheten kan være fra Harald Hardråde og at det er derfor Snorre omtaler ham som grunnlegger av Oslo (Schia 1997: 111-120, 143-146). I sandlaget under kongsgården er det funnet en klump med mynter som kan dateres til første halvdel av 1000-tallet og sannsynligvis har havnet i jorda omkring 1040-1060 (Schia 1997: 114). Imidlertid ligger den eldste Clemenskirken under dette sandlaget.

Clemenskirken er en del av den tidlige bebyggelsen og har vært viktig for dateringen av bydannelsen. Den første kirken på stedet er datert til ca år 1000 på grunnlag av gravmaterialet, kanskje så tidlig som slutten av 900-tallet (Schia 1997: 119). Alle gravene er kristne og inneholder derfor ingen gravgaver som kan dateres, men i fem graver er ben- og trerester C14-datert til mellom 920-1020 \pm 700-100 år BP (Gulliksen og Nordeide 2007).⁴ Bruken av uthulte trestokker som kister er et annet trekk som tilsier at gravplassen er gammel. Slike kister er kjent i Sverige fra tidlig 1000-tall (Schia 1997: 118). Dateringen av gravene fra Clemenskirken har blitt utfordret i en ny artikkel av Nordeide og Gulliksen i NAR vol. 40 (Gulliksen og Nordeide 2007). De mener at kalibreringen av C14-dateringene er feil, og at dateringen av gravene er noe yngre enn tidligere antatt. Nye metoder for kalibrering av C14-datering tilsier at gravene ikke kan være eldre enn ca år 1000, og at kirken sannsynligvis er fra første halvdel av 1000-tallet.

I kongsgården har man funnet rester etter en grøft og store mengder sand, mer enn det som behøves for å jevne ut terrenget. Formen på fyllingen og funnet av flere stolpehull rundt og i sandhaugen har gjort det fristende for flere arkeologer å mene at det kan være restene av et borganlegg av "*motte and bailey*"-typen (Nedkvitne og Norseng 2000: 39; Schia 1997: 112-113). Denne typen anlegg er kjent fra Nordvest-Europa i vikingtid og tidlig middelalder, og lå gjerne på steder som hadde en naturlig beskyttelse mot angrep, som for eksempel neset i Gamlebyen. Den mulige vollen ved Clemensalmenningen ville ha vært en del av dette anlegget, men det kan ikke bekreftes at det har vært verken anlegg eller voll ut fra det arkeologiske materialet.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til inn- og utland.

Oslo ligger i et område som i vikingtid og middelalder ble gjort krav på av både den danske og den norske kongemakten. Derfor er både danske og norske konger blitt foreslått som bygrunnleggere, Harald Hardråde er alt nevnt. Snorre utpeker ham som bygrunner, og byggevirkksomheten omkring 1050 kan nok tilskrives ham. Snorre vektlegger at beliggenheten

⁴ BP står for before present, som er et punkt som er satt for å ha noe å regne C14-dateringer ut fra i forhold til vår tidsregning. Dette punktet er satt til 1950 (Renfrew og Bahn 2000: 139). Det gjør at denne dateringen blir ca 970-1070 e. Kr.

er bra som støttepunkt mot danskene. ”Der satt han godt til for å forsvare landet mot danene, og selv dra på hærferd i Danmark som han hadde for vane å gjøre.” (Snorre Sturlusson 1979: Harald Hardrådes saga kap 58). For å illustrere maktkampen mellom danske og norske konger over Viken, kan man se på hvilke konger som er blitt foreslått som bygrunnleggere for Oslo.

Danekongen Harald Blåtann har blitt nevnt som en mulig bygrunner fordi han i følge flere skriftlige kilder og Jellingesteinen skal ha erobret Viken på 970-tallet (Nedkvitne og Norseng 2000: 35-38; Schia 1997: 126-133). Han kristnet danene og i følge Snorre sendte han to jarler til Norge for å kristne folket, særlig i Viken, med makt. Gravene ved Clemenskirken og andre gravfunn lenger sør i blant annet Østfold viser at kristendommen kom tidlig til Viken, men i Oslo kan vi ikke si at det skjedde så tidlig som omkring 970.

Flere norske konger har blitt nevnt som mulige bygrunnere blant annet Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. Olav Tryggvason skal ha kristnet Viken og store deler av kyst-Norge og kan ha stått bak den kristne byen. Olav Haraldsson kristnet resten av Norge, deriblant Opplandene, og i følge den legendariske Olavssaga skal han i den forbindelse ha ligget noen netter i Oslo (Nedkvitne og Norseng 2000: 36-38; Schia 1997: 133). Dette kan tyde på at det var et sentrum eller en kongsgård som het Oslo i området i 1021 som sagaen nevner. Olav den Hellige skal dessuten ha viet en kirke i Nidaros til St. Clemens. Kanskje har han stått bak kirken viet til den samme helgenen i Oslo og. Norseng mener at Clemenskirken har blitt datert til å være noe eldre enn Olav den Helliges påståtte besøk i Oslo, kanskje kirken heller er fra Olav Tryggvasons tid. De nye dateringene fra kirkegården kan muliggjøre Olav den Hellige som kirkebygger i Oslo og dermed mulig bygrunner.

Et administrasjonssentrum i Osloområdet mener Schia kunne være en god strategisk plassering av et kongelig støttepunkt. Herfra kunne en konge kontrollere og forsvare store deler av Viken. Samtidig kunne Opplandene med Ringerike, Hadeland og Romerike lett nåes med en hær langs landeveiene (Schia 1997: 129). Innover i landet var det rikt på ressurser og folkene på Opplandene, spesielt romerikingene, var kjent for å være opprørske og vanskelige å kontrollere (Dørum 1998). For en norsk konge ville et militært støttepunkt i Oslo i tillegg kunne brukes som et utgangspunkt for å angripe Danmark og Sør-Sverige.

Oppsummering

Oslo hadde gode forutsetninger for å bli en by hvis man ser på ressursgrunnlaget i omlandet og de geografiske forholdene byens nærområde, men byen ligger utenfor handelsleia til Europa. Området kan ha vært markeds plass eller havn for områder lenger inn i landet, men disse har hatt mulighet til å skipe varene sine ut langs Glomma og

Drammensvassdraget. Det ligger ingen kongsgård her og ingen av gårdene i Oslodalen ser ut til å ha hatt sentralplassfunksjoner for noe særlig større område enn Osloområdet. Oslo kan ha spilt en rolle i maktkampen mellom den norske og danske kongen, eller som militært støttepunkt for kontroll av både Opplandene og Viken.

8.3 Sammenligning med de andre middelalderbyene.

Rikt område og ressurser i omlandet.

Gode jordbruksressurser i rimelig avstand til byen ser ut til å være en fellesnevner for de fire middelalderbyene, og de har også hatt tilgang til ressurser fra sjøen. Oslo hadde i likhet med Bergen og Tønsberg gode gårder rundt byen, og mulighet til å få fraktet mer fra bygdene rundt Oslofjorden. Trondheim hadde ikke så godt jordbruksland i nærmeste omegn, men de rike bygdene i Inn-Trøndelag kunne forsyne byen med mat.

Geografiske fortrinn

De fire byene har flere geografiske fellestrekk. De ligger ved kysten, har en godt beskyttet havn og flate sandstrender å trekke skipene opp på. Tønsberg og Trondheim har i likhet med Oslo utkikkspunkter der man kan holde øye med skipstrafikken. Bergen hadde nok også muligheter for utkikkspunkter ut over skjærgården og skipsleia omkranset som byen er av syv fjell.

I motsetning til de andre byene ligger Oslo ikke ved handelsleia langs kysten. Oslo ligger også midt mellom de to største vannveiene inn i landet. Det er mulig noen varer ble skipet ut fra innlandet gjennom Oslo, særlig fra 900-tallet av, men Oslo lå ikke sentralt i forhold til handel i vikingtiden.

Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.

Det er interessant at det ikke ser ut til å ha vært en kongsgård i Osloområdet før det blir bygget en i byen. Tønsberg og Bergen hadde kongsgårder i nærområdet sitt, og Trondheim hadde Lade gård som først var kongsgård og siden ble jarlesete. Man regner med at den jorda byen ble liggende på tilhørte en kongsgård. Kanskje kan det i Oslo som den legendariske Olavssagaen nevner være en gård og ikke byen, men gården Oslo nevnes ikke i andre historiske kilder. Derimot har Huseby og Aker hatt religiøse og administrative funksjoner for Oslodalen.

Det er vanskelig å si noe om byene ble grunnlagt eller vokste frem av seg selv, men endringer i parsellinndelingen i Bergen, Trondheim og Oslo kan tyde på kongelig innblanding en stund etter den første bydannelsen. Bygging av kirker og kongsgårder i byene er et annet

tegn til at kongen var med på utviklingen av byene, om han ikke nødvendigvis startet bydannelsen.

Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til innland og utland.

Oslo kan i likhet med Tønsberg ha vært grunnlagt av både danske og norske konger i et forsøk på å få makten i Viken. Begge byene lå godt til for å kontrollere området, men fra Oslo har man i tillegg kontroll over Opplandene. Grunnleggelsen av Trondheim ser ut til å ha vært knyttet til et forsøk på å stjele makten vekk fra Lade gård og jarlene der og få kontroll over Trøndelag. Bergen kan også ha vært grunnlagt som et maktsenter. Med fire gårder var kongens makt allerede tydelig tilstede i området, og dansk kongen skal ha vært interessert i området.

Oppsummering.

Oslo ser ut til å ha hatt ganske like forutsetninger som de andre byene når det gjelder ressurser i omlandet og geografiske forhold som havne- og forsvarsmuligheter. Alle byene lå i områder som den norske kongen konkurrerte med andre om makten over. Tønsberg og Oslo lå i Viken som den danske kongemakten gjorde krav på, og på Lade gård i Trondheim holdt Ladejarlene til som ikke ville anerkjenne den norske kongens overhøyhet. Bergen lå i et område som dansk kongen Knut den Store prøvde å gjøre krav på. Trondheim og Oslo lå dessuten slik til at de kunne kontrollere opprørske elementer innad i riket, henholdsvis trønderne i Trøndelag og ulike folkegrupper i Opplandene.

Mangelen på en kongsgård er derimot unik for Oslo. Alle de andre byene har en kongsgård i nærheten, i Trondheims tilfelle ble kongsgården etter hvert et jarlesete. Det er flere store gårder i Oslo med mulige sentralplassfunksjoner, men det ser ikke ut til at disse har hatt makt over et særlig større område enn det nærmeste omlandet og de har ingen sikker tilknytning til kongemakten. Oslo lå dessuten uten for handelsleia og ser ikke ut til å ha hatt noen større betydning som handelsplass før bydannelsen i motsetning til de andre byene.

Osloområdet har noen av forutsetningene for å bli en by som de andre middelalderbyene har, men mangler både en kongsgård eller sterk sentralplass og tilknytning til handelsleia. Det er derfor vanskelig å si om byen ble til på samme måte som de tre andre byene.

9. Hva fantes før byen?

Ettersom sammenligningen med de andre byene ikke kan sies å direkte underbygge hvorfor Oslo på anlagt på nettopp det stedet i bunnen av Oslofjorden som tilfellet er, blir det relevant å trekke inn annet materiale. Det arkeologiske materialet fra Oslo kommer først og

fremst fra Gamlebyens middelalderlag. Materiale fra tidligere perioder har i stor grad ikke blitt registrert under den raske byveksten som har pågått siden midten av 1800-tallet. Et godt eksempel er gravfeltet ved Aker gård som er forsvunnet i dag, men som antas å ha vært et av de største på Østlandet (Nedkvitne og Norseng 2000: 30). Det kan allikevel være interessant å se på det som finnes av arkeologisk materiale fra jernalder, det vil si tiden før bydannelsen, i Osloområdet for å se om det kan si noe mer om området.

Ut over det arkeologiske materialet vil jeg også trekke inn stedsnavn. Stedsnavn kan si noe om stedet navnet betegner, som hva navngiverne forbandt med stedet. Gårdsnavn kan til en viss grad også brukes til å datere bosetningen navnet tilhører. Ifølge Erik Schia er antallet gårder i Osloområdet ved begynnelsen av middelalderen høyt, hele 70 gårder (Schia 1997: 139). Schias anslag er basert på gårdsnavnmaterialet fra Oslo. Det kan derfor være interessant å se på gårdsnavnene i forhold til datering og beliggenhet i området for å belyse bebyggelsesstrukturen i Osloområdet og hvordan denne har forandret seg over tid. Ved å trekke inn sakralnavn, navn med tilknytning til religion, i tillegg til gårdsnavnene kan navnematerialet si noe om bebyggelsen i Osloområdet i tiden før bydannelsen.

9.1 Arkeologisk materiale.

Askeladden er den offisielle databasen over alle fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge, og eies av Riksantikvaren. Jeg har brukt denne til å søke etter kulturminner i Oslo fra jernalder. Søket er gjort i avansert søk, på lokaliteter og enkeltminner i Oslo kommune med parametrene datering lik jernalder, eldre jernalder, førromersk jernalder, romertid, yngre jernalder og bronsealder/jernalder. Slik fant jeg at det er registrert 194 kulturminner i Oslo kommune fra jernalderen, men flere av disse er forsvunnet eller skadet (tabell 2). Kulturminnene består av både gravminner, veianlegg, kokegroper, rydningsrøyser, helleristninger og andre strukturer. Gravminnene utgjør den største gruppen med minner og jeg vil derfor se nærmere på disse. Gravminner kan også si noe om maktforhold noe som er interessant i forhold til muligheten for en eller flere sentralplasser i Osloområdet (se 3).

I følge Askeladden finnes det 76 gravhauger og 36 gravrøyser i Oslo som kan dateres til jernalder, hvorav 18 av gravrøysene dateres til bronsealder/jernalder, det vil si at de kan være fra begge periodene (<http://159.162.103.56/sok/index.jsp> 01.10.07). Disse er fordelt på 21 lokaliteter med 1 eller flere gravhauger/røyser og 48 enkeltminner, både gravhauger og gravrøyser (tabell 3). Lokalitetene har i noen tilfeller steinkonstruksjoner i tillegg til røyser eller hauger. På fire av stedene er det gjort løsfunn. På Lofthus ved Disen ble det funnet et enegget sverd av jern, 6 pilespisser av jern, en sigd av jern og et fiskesøkke av stein på et

gravfelt med fem gravhauger (C25090⁵). Funnet dateres til vikingtid. I gravhaugen ved Maridalsveien 292 ble det funnet et brannflak⁶ og et lite økseblad av jern, en benkam, jernfragmenter, fragment av et skiferbryne og en stein med hull i kanten (C22697). På St. Hanshaugen ble det funnet en grav fra vikingtid, men ingen haug. Funnet besto av et tveegget sverd av jern, en øks av jern, 2 pilespisser av jern, en kniv av jern, et skiferbryne, et skaft til en panne, et linhekle av jern, et fragment av en jernkjele og ubestemte jernfragmenter (C26361). I dette området nær Gamle Aker kirke er det flere kilder som nevner flere gravhauger, men ingen av disse er registrert i Askeladden. Det siste funnet er fra Tåsen hvor det er funnet en grav med et tveegget sverd av jern, en øks av jern og et skiferbryne, datert til vikingtid (C25776).

I tillegg til gravminnene er det registrert fem veier i Oslo som kan sees som mer eller mindre sammenhengende veianlegg. For å finne disse har jeg søkt på veianlegg på Askeladden, som både lokalitet og enkeltminne, i både Oslo og Akershus.

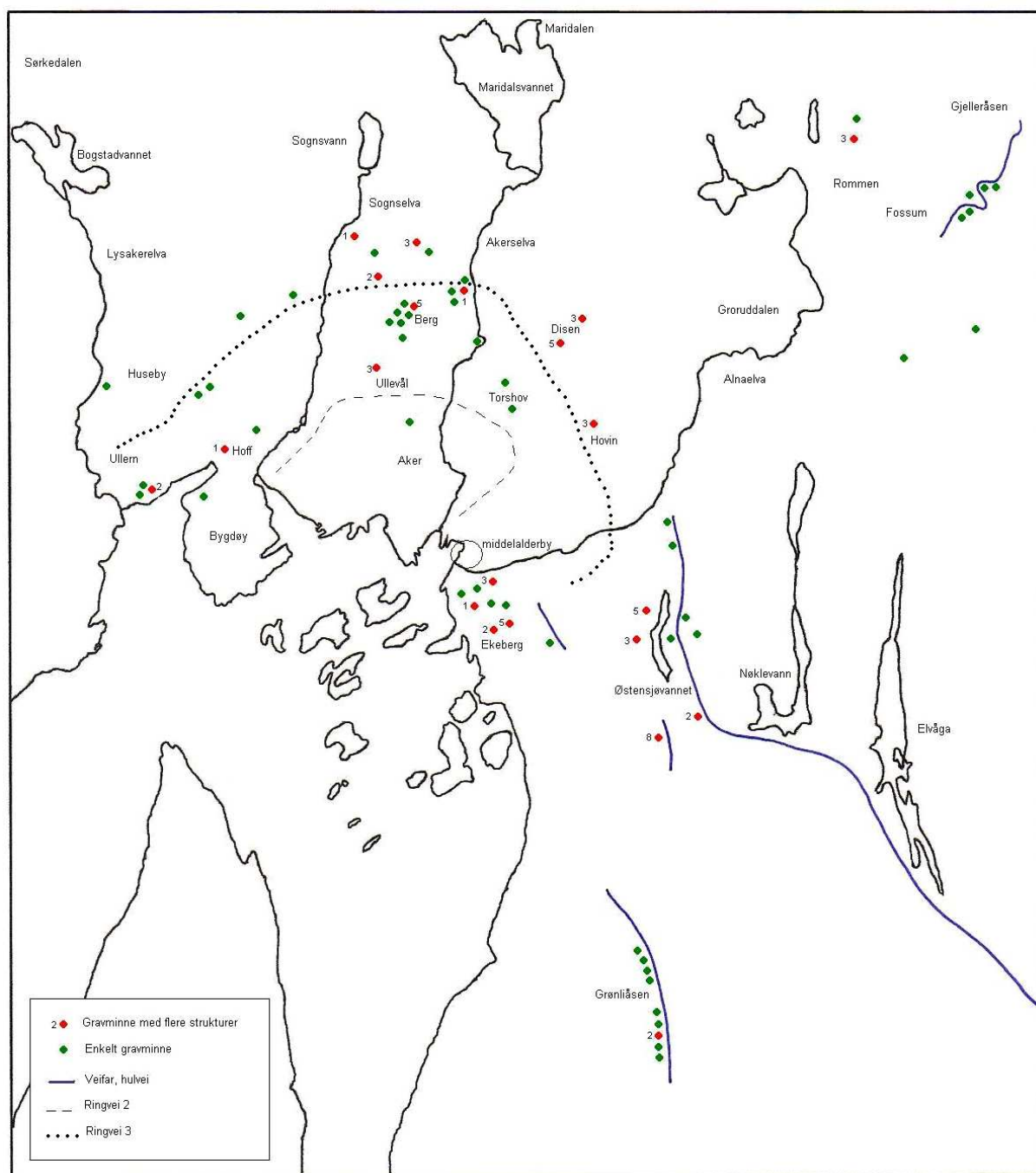
Jeg har plottet de fleste av gravminnene inn på et kart over Oslo for å se hvor disse ligger i forhold til byen, kjente jernaldergårder og veianlegg. Man antar for eksempel at i bronsealder lå gravminner ofte ved ferdselsårer, mens de i jernalderen stort sett lå ved gårdene. Dette er en antagelse som gjøres fordi det flere steder er slik at gravhauger fra bronsealder ligger på en rekke etter hverandre i landskapet, mens de i jernalderen ofte ligger i klynger gjerne i nærheten av et gårdsanlegg. Dette gjelder gravhauger som kan dateres ut fra funn. Mange gravhauger kan ikke dateres, men ut fra plasseringen i landskapet kan man foreta en kvalifisert gjetning av hvilken tidsperiode de er fra. Ikke alle gravminnene har koordinater eller annen informasjon om hvor de ligger, og disse er ikke med på kartet (figur 8).

Veianleggene er ført inn på kartet så godt det lar seg gjøre.

På Ekebergåsen er det registrert 15 hauger og en røys, hvorav en gravhaug er datert til bronsealder/jernalder og resten til jernalder. Det går også et gammelt veifar over Ekebergåsen, men dette ligger et stykke øst for gravhaugene, nærmere Brannfjell. Rundt Østensjøvannet ligger det 11 hauger, 5 på Manglerud og 3 på Abildsø på vestsiden av vannet og på østsiden ligger det 2 ved Østensjø gård og en på Oppsal. Nord for vannet ligger det to gravhauger på Skøyen og sør for vannet 10 gravrøyser, 2 røyser på Rustad og 8 røyser på Langerud. Gravrøysene i sør er datert til bronsealder/jernalder, mens gravhaugene rundt vannet og på Skøyen er fra jernalder.

⁵ Dette er et C-nummer. Alle gjenstander eller funn som kommer inn til museum i Norge får et slikt nummer som gjør det lettere å finne dem igjen i magasinene.

⁶ Et brannflak er rester etter en kremasjon.

Figur 8. Gravhauger, røyser og veifar i Osloområdet. Tegnet av T. M. Edman.

Det går et gammelt veifar på østsiden av sjøen (ID-nr. 80137⁷), som kan følges fra gravhaugene på Skøyen, langs høydedraget sørover, ned til Østensjø gård. Derfra går veien opp på åsen igjen, over Bogerud, forbi gravrøysene på Rustad, videre inn i Østmarka mot Elvåga der veien svinger sørøstover mot Enebakk. Det er også funnet en hulvei ved gravrøysene på Langerud som går retning nord-sør (ID-nr. 70418-10). På Grønliåsen i Søndre

⁷ Dette er et ID-nummer som alle kulturminner får for å gjøre det lettere å søke dem opp og identifisere. De kan også vise om det er en del av et større område eller om det er enkeltminner gjennom undernumre.

Nordstrand ligger det 9 gravrøyser, datert til jernalder, langs en hulvei som går nord-sør (ID-nr. 12426). Ved et gammelt veifar over Gjelleråsen lengst inn i Groruddalen, sannsynligvis en av veiene fra Oslo mot Romerike, ligger det fem gravminner ved Rommen og Fossum gårder, datert til bronsealder/jernalder (ID-nr. 12728). På Røverkollen nord for Rommen ligger det 4 gravrøyser datert til bronsealder/jernalder, og på sørsiden av Groruddalen ligger det to gravminner i området rundt Ellingsrud som også er datert til bronsealder/jernalder. På Disen ligger det to felter med gravhauger, til sammen 8 hauger og en utgravet grav, alle datert til jernalder. Og på Hovin litt sør for Disen ligger det et gravfelt med 3 graver til. I området rundt Ullevål stadion og Berg gård er det til sammen 26 gravhauger og en røys, alle datert til jernalder. Langs Bestumkilen, mellom Bygdøy og Bestum, ligger det 5 gravrøyser og en haug. Litt lenger inne ligger det 4 hauger i området rundt Huseby, og en vest for Hoff. Gravrøysa på Bygdøy er datert til bronsealder/jernalder, de andre er datert til jernalder. Innenfor ringvei 2 er det ikke registrert noen gravhauger eller røyser, kun en grav på St.Hanshaugen. På Torshov like utenfor ring 2 ligger det to gravhauger, ellers ligger de fleste andre gravminnene utenfor eller like innenfor ring 3. Dette kan komme av at utbyggingen av området innenfor og i nærheten av ring to, særlig langs Akerselva, ble gjort før det ble påbudt å utføre arkeologiske registreringer ved utbygging. For eksempel finnes det beretninger om et stort gravfelt ved Aker gård, men med unntak av den ene graven på St.Hanshaugen er det ikke registrert noen gravminner i området og det meste av gravfeltet er nok forsvunnet (Nedkvitne og Norseng 2000: 30).

Sammenfattende kan man si at det ser ut til å være sju klynger med gravminner i Osloområdet og noen gravminner som ligger for seg selv. Klyngene består av flere gravminner i samme område. Gravminnene i en klynge har ikke nødvendigvis noe annet til felles enn at de ligger i det samme området. Minnene kan ha tilhørt ulike gårder og tidsrom, men de kan også ha tilhørt samme gravfelt. Senere utbygging kan ha gjort det vanskelig å se sammenhengen mellom graver fra samme felt. Klyngene tyder på at det har vært ætter i området som har hatt behov for å markere seg gjennom å bygge gravhauger. De kan ha vært bygget for å markere makt eller eiendom eller begge deler (se 3). Det er mulig det har vært flere gravfelter, men disse har i så fall forsvunnet. For eksempel var som nevnt gravfeltet ved Aker gård stort, men dette er borte i dag (se 8.2). Noen av gravminnene har en tydelig tilknytning til gamle veifar, for eksempel gravrøysene på Grønliåsen som ligger langs en hulvei.

Klyngene ligger på Ekeberg, rundt Østensjøvannet, på Disen/Hovin, ved Ullevål og Berg gårder, på Grønliåsen, ved Rommen og Fossum, og sørvest i Oslo ved Huseby og Ullern.

Både Aker og Ullern/Huseby har blitt sett på som sentralplasser med administrative og religiøse funksjoner (Nedkvitne og Norseng 2000: 28-30). De burde dermed ha forholdsvis store gravfelter. Aker gård hadde et gravfelt som har blitt borte. Ullern/Huseby har 11 gravminner, men de kan ha hatt et større felt som er forsvunnet. Områdene Ullevål/Berg, Disen/Hovin, Ekeberg og Østensjø har også flere gravminner, noe som tyder på rikdom og makt. Østensjøområdet ble i middelalder kalt *Óslóhverfi*, dvs. Oslogrenda, og ser ut til å ha vært en liten bygd med flere gårder som har sine egne små gravfelt (Nedkvitne og Norseng 2000: 26). Grenda lå i utkanten av Osloområdet, på åsdragene sydover. På Ekeberg har det vært bosetning siden steinalderen og gravhaugene her ligger nær hverandre og ikke langs et veifar, men det er ikke noe annet som tyder på at Ekeberg gård var noe mer enn en storgård. Gravfeltet ved Rommen/Fossum lå langs et veifar fra Romerike, og kan være fra bronsealder. Men det er ingen andre store felter eller tydelige storgårder så langt nord-øst i Oslodalen, så det kan ha vært en mektig gård i dette området i jernalder. Gravfeltet på Grønliåsen ligger i likhet med det på Rommen/Fossum langs en hulvei, men er datert til jernalder. Disen/Hovin og Ullevål/Berg har mange gravhauger på ganske små områder, men har ikke blitt trukket fram som mulige sentralplasser tidligere. Begge ligger nede i Oslodalen og det er mulig at gravhaugene har tilhørt andre gårder i området, særlig gjelder dette Ullevål/Berg som har flere gamle gårder rundt seg (se 9.2). Men Berg gård har 11 gravhauger på selve gårdsområdet, slik at det nok har vært en storgård selv om de andre gravhaugene i området har tilhørt andre gårder.

9.2 Stedsnavn

Stedsnavn kan være en kilde til informasjon om bosetningen i et område og hvordan denne har utviklet seg. I Oslo hvor den moderne bybebyggelsen dekker store deler av området som har vært i bruk siden jernalderen, og utbyggingen mange steder har forandret det fysiske landskapet, kan stedsnavn være til hjelp når man vil prøve å se for seg hvordan landskapet og bebyggelsen har vært i tidligere tider. Stedsnavn kan fortelle om hva som ble forbundet med det stedet det navngir. Ved å datere stedsnavn og tegne dem inn på et kart kan man se hvordan bebyggelsen i et område har utviklet seg. Noen av de stedsnavnene vi kjenner i dag kan være så gamle som 2000 år, mens andre er fra 1700-tallet eller senere (Rygh 1898a). Navnene kan

dateres ut fra språkformen de har. Stedsnavnforskere har også funnet at det har vært ulike trender i navnegivningen av steder i forskjellige perioder (Sandnes 1997).

I denne oppgaven vil det være interessant å datere stedsnavnene i Osloområdet som er eldre enn bydannelsen, det vil si fra før ca år 1000 e.Kr. Den typen stedsnavn jeg vil se på er gårdsnavn. Alle gårdsnavn i Norge som var i bruk rundt 1850, med unntak av gårder i Finnmark, ble nedskrevet i Oluf Ryghs verk fra 1898: *Norske Gaardnavne*. Her er det også andre opplysninger om navnenes opprinnelse og hvor de er nevnt i historiske kilder. Jeg vil forsøke å datere gårdsnavnene fra Osloområdet og tegne dem inn på et kart for å se utviklingen av jordbruksbebyggelsen før bydannelsen. I tillegg vil jeg se på de gårdsnavnene som har tilknytning til hedensk kult, sakralnavnene, da disse kan vise til hedenske kultplasser som kan ha hatt en sentralplassfunksjon i området.

9.2.1 Gårdsnavn

Gårder ble ofte navngitt etter terrenget de lå i, spesielle natur- eller kulturformasjoner, hedenske guder som ble tilbedt på stedet, eller en hendelse eller person i gårdens historie (Olsen 1978). For eksempel er det i Oslo et sted som heter Bryn. Navnet er sammensatt av *brú* og *vin*, dvs. de norrøne ordene for bro og naturlig eng (Rygh 1898b). Det tyder på at det har vært en bro på dette stedet tidligere, noe andre kilder bekrefter. Gården fikk navn etter at den lå på en eng ved broa.

Det finnes flere kilder til gårdsnavn. Min hovedkilde er Oluf Ryghs *Norske Gaardnavne*, men gårdsnavn kan også finnes i andre skriftlige kilder som sagaer, brev og jordebøker. Grunner til at gårdsnavn ble skrevet ned er at de kunne stedfeste hendelser, være gjenstand for eiendomskontrakter, og størrelsen på en gård bestemte landskyld, slik at store jordeiere som kirke og kongemakt førte bøker med oversikt over gårder. Etter hvert ble også skatter og tiende viktige grunner til å føre oversikter over gårder. De skriftlige kildene gjør det mulig å se på former av gårdsnavnene som er nærmere de opprinnelige formene enn de vi bruker i dag. Dette kan gjøre det lettere å finne betydningen av og lette dateringen av gårdsnavn.

Gårdsnavnene kan dateres i forhold til hverandre ut fra språkform og de ulike leddene navnene består av. Gjennom arkeologiske funn kan gårdene og navnene deres dateres i forhold til vår tidslinje. Noen sammensetninger og navneledd har vært populære til ulike tider og navneforskere bruker slike kjennetegn for å datere navnet og dermed gården. Igjen kan Bryn være et eksempel. Sisteledet *-vin* er nemlig et vanlig ledd i sammensatte navn i perioden 0-500/600 e. Kr. mener stedsnavnforskere.

Det er flere feilkilder forbundet med å bruke gårdsnavn til å datere bosetning. Gården kan ha skiftet navn og dermed være eldre enn navnet tilsier, eller den kan være oppkalt og være yngre enn navnet tilsier (Sandnes 1997). En gård kan også ha blitt flyttet og tatt navnet med seg, og da vil navnet være misvisende for det nåværende stedet gården ligger. Dateringsmetoden med bruk av ulike navneledd har også vist at noen ledd kommer igjen, og kan slik peke på to ulike perioder.

Det er en tendens til at gårder med usammensatte navn, helst i ubestemt form, tatt fra natur- eller kulturforhold, ligger sentralt i bygdene der den beste jorda finnes og disse gårdene er ofte store. Gårdene med sammensatte navn ligger gjerne mer mot utkanten, i noen tilfeller i marginale områder, og det er også en forskjell på gårder med ulike ledd som ligger bedre eller dårligere til. *Vin*-gårder ligger ofte ganske sentralt, mens *ruð*-gårder ofte ligger lengst ut i bygdene (Olsen 1973; Olsen 1978).

Det er mange sisteledd som ikke kan dateres da de har vært i bruk i mange perioder, for eksempel -nes, -voll, -ås. De leddene som er vanligst å fokusere på når man skal datere gårdsnavn er -vin, -setr, -heimr, -land, -staðir, -by, -ruð og -þveit. Andre navn som kan dateres til en viss grad er for eksempel navn som Prestgården og Hof, som har tilknytning til henholdsvis kristen og førkristen tid (Olsen 1978: 62). Disse kalles også sakralnavn. Gårdsnavn som er sammensatt av navn fra norrøn mytologi eller har tilknytning til hedensk gudsdyrkelse regnes som førkristne. Navn som er sammensatt av ord tilknyttet kirken eller kristne personnavn må man regne med har blitt til etter kristningen, dvs. middelalderen eller senere. Gårdsnavnene kan som sagt også brukes til datering av bosetning og kan vise hvor bebyggd Osloområdet var før bydannelsen. Jeg har valgt å ikke ta med *ruð*-gårdene fordi disse er fra middelalder og dermed ikke sier noe om jordbruksbosetningen før middelalderen.

Jeg har som sagt basert meg på Oluf Ryghs *Norske Gaardnavne* fra 1898 når jeg har undersøkt gårdsnavn i Oslo. Det er ikke mange gårder igjen i Oslodalen i dag, men på Ryghs tid var byen fortsatt ganske liten og gårdene mange. Ryghs bakgrunn for å undersøke gårdsnavnene i Norge var en revisjon av skattematrikkelen som kom i årene 1887-1892 (Rygh 1898a). I forbindelse med en allmenn og lovpålagt revisjon av matrikkelen ble det i 1878 nedsatt kommisjon for å rette opp ”de mange Inkonsekventser og Feil” i navnebruk og skrivemåte i den gamle matrikkelen og Rygh var medlem av kommisjonen (Rygh 1898a: VII). Siden ble materialet som kommisjonen samlet inn utgitt i et flerbindsverk av Oluf Rygh: *Norske Gaardnavne*. Navnene ble organisert slik de er organisert i matrikkelen, med gårdsnummer, bruksnummer og navn. I tillegg har Rygh tatt med uttale, hvilke kilder gården nevnes i, hvordan navnet skrives der, og hva navnet betyr. Inndelingen i verket er slik at hvert

amt har fått sitt eget bind, og deretter har vært herred fått et kapittel med sognene som underkapitler. Gårdene i Oslo står i bindet Akershus Amt, under Aker herred, Vestre og Østre Aker sogn (Rygh 1898b).

Jeg la alle gårdsnavnene inn i en database for å gjøre det lettere å arbeide med dem. Databasen inneholdt informasjon om gårdsnavn, når gården først er nevnt i kildene, tidligere skrivemåte, betydning av navnet eller navnets ledd, datering, beliggenhet i Osloområdet (Østre og Vestre Aker sogn) og hva som er det daterende navnetrekket. Når jeg har datert gårdsnavnene har jeg gått ut fra endelser og andre kjennetegn som for eksempel usammensatte naturnavn, og i tillegg har jeg basert meg på Rygh og Sandnes og Stemshaug sine dateringer der disse fremkommer i bøkene deres. For å kunne datere gårdsnavnene har jeg basert meg på hvordan navneforskere har datert ulike navn og navneledd.

Gårdsnavnenes datering kan deles inn i fire kategorier; ”gammel tid”, jernalder, førkristen tid og vikingtid. ”Gammel tid” vil si navn som er eldre enn år 1000, sannsynligvis de eldste gårdene i området men de kan ikke dateres nærmere. De førkristne navnene er også eldre enn år 1000, og er sakralnavn uten andre daterende navneledd. Kategorien ”jernalder” betegner perioden ca. 0-500/600 e. Kr. og ”vikingtid” betegner perioden ca 700-1000. Etter at jeg hadde datert gårdsnavnene la jeg de inn i et kart over Oslo med ulike symboler for de fire ulike kategoriene (figur 9). Ut fra kartet kan man så se hvordan bebyggelsen i Osloområdet kan ha utviklet seg.

9.2.1.1 Navnenes datering.

Jeg vil nå se litt på teorien bak dateringen av gårdsnavn, både hele navn og enkelte navneledd. For å kunne datere navn må man først finne deres opprinnelige form. For eksempel vil det være vanskelig å datere og forstå betydningen av navnet Abildsø uten å finne en eldre form. Kan det ha vært en mann som het Abel som bodde ved sjøen? Det kunne passe ettersom gården ligger ved Østensjøvannet, men den gamle formen for Abildsø er Apaldasin. For å finne denne må man i følge Rygh gå tilbake til de historiske kilder som finnes, som sagaer, diplomer og jordebøker, hvor navnet nevnes og se på hvordan det skrives der (Rygh 1898a). Deretter må man se på hvordan navnet blir uttalt mener Rygh. Men det må være ”den Udtale, som bruges i daglig Tale Mand og Mand imellem blant Almuesfolk i Bygden” (Rygh 1898a: 3). Rygh mente at når bygdefolket snakket med en person utenfra som snakket en annen dialekt, kanskje særlig riksmål, ville de holde seg til de nedskrevne formene av navnene og ikke uttale dem slik de gjorde til daglig. Når man så har funnet eller kommet nær opptil den opprinnelige formen kan man begynne å dele navnet opp i ulike ledd, se hva de

betyr og om de kan fortelle noe om betydning og datering. Abildsø kommer som sagt fra Apaldasin som består av ordene *apaldr* (villepletre) og *vin* (naturlig eng). *Vin*-leddet er det som tidligere sagt mulig å datere til perioden 0-500/600 e. Kr.

Det finnes flere ulike navneledd som navneforskere bruker til datere stedsnavn. Jeg vil her ta for meg de som finnes i Osloområdet. Disse er *-vin*, *-heimr*, *-staðir*, *-ruð*, *-þveit* og *-setr*.

Jørn Sandnes kaller leddene for gårdsnavnklasser (Sandnes 1997: 34). Han skriver at disse kan dateres i forhold til hverandre og ut fra språklige og historiske forhold. Denne relative, typologiske dateringen kan man siden prøve å gi en absolutt datering, dvs. knytte den til vår tidsregning. Forhold man kan se på da er om navnene har vært i bruk i historisk tid, om de finnes i sammensatt form med kristne eller hedenske personnavn, eller om de finnes i de norrøne bosetningene på Atlanterhavsøyene (Island, Grønland, Færøyene, Shetland). Man kan også se på gårdene som har navn i de ulike navneklassene og se på om de er daterbare ut fra beliggenhet, størrelse, kulturminner, funn eller lignende.

Gårdsnavnene kan kategoriseres på flere måter. En vanlig måte er å skille mellom natur- og kulturnavn (Sandnes 1997: 33). Dette er navn som henspiller på natur- eller kulturforhold i området rundt gården, for eksempel Foss, Li og Ås og Åker, Borg og Huseby. Disse navnene forteller om hvordan terrenget så ut rundt gården eller om spesielle kjennetegn. Huseby mener Rygh for eksempel at henspiller på "en vel bygget Gaard, der har mange gode eller prægtige Huse" (Rygh 1898a: 57).

En annen måte å dele opp gårdsnavn i ulike kategorier er usammensatte og sammensatte navn (Sandnes 1997: 33-34; Rygh 1898a). Usammensatte navn blir stort sett regnet for å være de eldste i en bygd. Argumentasjonen er at de er enkle fordi det ikke var så mange andre gårder som navnet skulle skille gården fra når gårdsnavnet kom i bruk, og at de dermed må ha vært i området først. Dateringsmetoden kan være for snever fordi også gårder med sammensatte navn kan være gamle. For eksempel er Ånes (elveneset) et sammensatt navn, men det kan ganske enkelt vise til at de bestemte naturforholdene på stedet er slik, og ikke at gården er yngre enn for eksempel Åker. Men navn som er sammensatt med daterende gårdsnavnklasser og personnavn vil generelt være yngre enn usammensatte navn.

Bestemt og ubestemt form er også et viktig hjelpemiddel både i datering og kategorisering av navn. Generelt kan man si at navn i ubestemt form er eldre enn navn i bestemt form (Sandnes 1997: 33). Sandnes mener at de fleste plass- og gårdsnavn fra de siste 400-500 årene nesten alltid har bestemt form. Dette gjelder for store deler av landet, men noen steder, særlig nordenfjells, har mange gamle navn fått bestemt form i nyere tid. Andre lokale

variasjoner finnes, for eksempel er det i Sør-Trøndelag vanlig at alle navn har fått bestemt hankjønnsendelse *-en*, uansett om de er hankjønn, hunkjønn eller intetkjønnsord. Mange navn har også beholdt gamle kasusformer og kan være vanskelige å skille fra ubestemte flertallsformer. Dette gjør det vanskelig å bruke bestemt/ubestemt form som dateringshjelpemiddel, men navn i ubestemt form er ofte gamle. Ut fra dette har jeg datert usammensatte navn i ubestemt form til gammel tid, dvs. eldre enn år 1000, i min videre analyse av navn i Aker Herred.

-vin

Vin betyr naturlig eng, beitemark, og gårder som har fått dette navneleddet kan ha blitt skilt ut fra en eldre gård og ligget på tidligere beitemark. Det finnes ca 1000 gårder med *vin*-leddet i Norge. Gårdsnavn sammensatt med *-vin* dateres ofte til tiden før vikingtid, særlig 0-500/600 e. Kr. (Sandnes 1997: 34). Til grunn for denne dateringen ligger blant annet fraværet av denne navneklassen på Island. Man har dermed gått ut fra at ordet var gått ut av bruk før landnåmstiden (Rygh 1898a: 85-87). Magnus Olsen mener denne dateringen er tvilsom (Olsen 1978: 164-171). *Vin*-navn finnes blant annet på Shetlandsøyene og i Skottland, og grunnen til at de mangler på Island mener Olsen er at det ikke var noe naturlig sted man kunne kalle *vin* på Island. Han viser til at *engi*, som har samme betydning som *vin*, kun finnes i to gårdsnavn på Island (Olsen 1978: 170). Olsen viser derimot til andre forhold som han mener viser at *vin*-navnene er fra den tiden Rygh har datert dem til. Blant annet har Sigurd Grieg vist at det på Hadeland er 27 gårder med funn fra romersk tid, ca. 0-400 e. Kr., hvorav 1/3 av disse er *vin*-gårder noe som tilsier at gårdene eksisterte på den tiden funnene ble lagt i jorda (Olsen 1978: 175). Førsteleddet i flere *vin*-navn er også ord som har gått ut av bruk før historisk tid og i mange tilfeller ikke kan forklares eller forstås i dag, noe som også tyder på at gårdene med disse navnene er gamle og dermed bør *vin*-leddet være gammelt (Olsen 1978: 171-172).

Til slutt nevner Olsen at bruken av *-vin* kan ha forsvunnet tidlig på grunn av *vin*-leddets lydform (Olsen 1978: 171). *Vin*-lyden er svak og ble forkortet ved at *-v* og i noen tilfeller *-vi* forsvant i uttalen ganske tidlig, helst i forhistorisk tid da de finnes i sammentrukket form tidlig i de skriftlige kildene.

-heimr

Heimr betyr bosted, likt hjem i dag. *Heimr*-navnene dateres til samme periode som *vin*-navnene. Sandnes mener at *heimr*-gårdene er nyrydninger i motsetning til *vin*-gårdene som han mener ble skilt ut fra en modergård (Sandnes 1997: 34). Dateringen begrunnes med at

heimr-gårdene er store og betalte høy landskyld.⁸ De klarte seg godt gjennom nedgangsperioden i senmiddelalderen da mange gårder ble forlatt. Sandnes og Stemshaug nevner også at det er gjort flere funn fra eldre jernalder på *heimr*-gårdene, blant annet på Jæren og i Trøndelag. De viser også til at det bare finnes noen få *heimr*-navn på Island og at de virker "sjablonaktige", dvs. ikke som om det var et ord i vanlig bruk, men heller oppkalt etter en eldre gård i hjemlandet (Sandnes og Stemshaug 1997: 203-204).

Heimr er et vanlig ledd, ca 1000 gårder i Norge har dette leddet, dvs. like mange som det er *vin*-gårder (Rygh 1898a: 53; Sandnes 1997: 34).

-staðir

Staðir er flertallsformen av *staðr* som betyr sted (Sandnes og Stemshaug 1997: 421). Betydningen av flertallsformen er usikker, men bosted eller sted er vanlige tolkninger. *Staðir*-navnene dateres til vikingtid (Rygh 1898a: 77-78; Sandnes og Stemshaug 1997: 421-422). De fleste *staðir*-navnene har et personnavn eller tilnavn som førsteledd, noen ganger et elvenavn. Kun ett tilfelle av et kristent navn er funnet sammensatt med *-staðir*, *Jonsstaðir*. Dette sannsynliggjør at bruken av *staðir*-leddet forsvant før middelalderen og innføringen av kristendommen. Ellers er *staðir*-navnene vanlige på Island, noe som tyder på at de var i bruk i landnåmstida. Bakover i tid er det vanskeligere å avgrense bruken av *-staðir*. Flere store og sentralt beliggende gårder, særlig på Vestlandet og i Trøndelag, har *staðir*-navn. Og på flere *staðir*-gårder er det gravfunn fra før vikingtida (Sandnes og Stemshaug 1997: 422). Sandnes og Stemshaug skriver at i gammel landskyld står *staðir*-gårder omtrent likt med *heimr*-gårder i Trøndelag, også dette viser til rike gårder som det er sannsynlig at hadde blitt tatt i bruk tidligere enn vikingtid (Sandnes og Stemshaug 1997: 422). Dette kan tyde på at bruken av *-staðir* i gårdsnavn er eldre enn vikingtid, kanskje tilbake til folkevandringstid, ca 400 e. Kr. Olsen mener at *staðir*-navnene ikke kan være så gamle (Olsen 1978: 88-96). Han mener at rike, sentralt beliggende gårder med *staðir*-navn er gamle gårder som har fått nytt navn i vikingtid, når *-staðir* var i vanlig bruk. Gravfunnene som er gjort på flere *staðir*-gårder kan også tilskrives dette mener Olsen, eller det kan være fordi *staðir*-gården ble skilt ut fra en eldre gård og at jorda med gravhaugene ble en del av den nye gården. Sikkert virker det i hvert fall som om *staðir*-navnene forsvinner ut av bruk ved slutten av vikingtida, selv om når de ble tatt i bruk først er uklart.

-þveit

⁸ Landskyld ble beregnet ut fra hva gården kunne produsere, slik at høy landskyld tyder på en rik gård.

Ordet *pveit* kommer av ”mindre jordstykke”, muligens rydning⁹ (Sandnes og Stemshaug 1997: 466-467). Navn med *-pveit* finnes både som sammensatte og usammensatte navn (Rygh 1898a: 83). Utbredelsen av *pveit*-navn er begrenset, først og fremst til Telemark og Hordaland, og delvis i fylkene mellom. *Pveit*-gårder finnes også i noen grad på Østlandet. De sammensatte *pveit*-navnene er i likhet med *staðir*-navnene ofte sammensatt med personnavn eller tilnavn, men her kjennes ingen sammensetninger med kristne navn. Ellers finnes det sammensetninger med norrøne gudenavn som Tor og Frøy. Dette tyder på at navneklassen gikk ut av bruk før innføringen av kristendommen, og de fleste *pveit*-navnene dateres til vikingtid, noen er muligens eldre. Navnet finnes ikke på Island noe som kan komme av alder, eller at nyrydning av gårder som ble skilt ut fra utmarka til eldre gårder ikke var vanlig på Island i den perioden navneleddet var i bruk.

-setr

Rygh skiller mellom *setr*, oppholdssted, bosted, som kommer fra å sitte, og *sætr*, som betyr seter eller sted i utmark hvor man holder kveget (Rygh 1898a: 74). Sandnes og Stemshaug mener at denne distinksjonen ikke kan gjøres. De mener det er sannsynlig at alle navn på *-set*, *-seto* og lignende kommer fra *-setr* (Sandnes og Stemshaug 1997: 387-389). Dette fordi navnene betyr omtrent det samme og de er vanskelige å skille fra hverandre. Derimot skiller de mellom *-setr* og *-seter*, der det siste har vært i bruk til nyere tid. Sandnes og Stemshaug legger vekt på hvilken endring leddene har fått, henholdsvis *-set*, *-sete*, *-seto* for *setr* og *-seter* for *seter*. Gårdsnavn med *-set*, *-sete*, *-seto* er stort sett blitt gårder, mens plasser med *seter*-navn i mange tilfeller er forblitt en seter.

Flere *setr*-navn er sammensatt med hedenske gudenavn, *hov* eller *heilag* (Olsen 1978: 137). Det gjør at vi kan datere dem til førkristen tid, helst vikingtid. Fordi *-setr* sjelden er sammensatt med Ullr og Njård, guder som Olsen mener ble dyrket i merovingertid, dvs tiden før vikingtid, mener Olsen at *setr*-navnene må begrenses til vikingtid (Olsen 1978: 137).

Setr-navn finnes på Vesterhavssøyer som Shetland og Færøyene men ikke på Island, noe som kan tyde på at det var gått ut av bruk før Island ble befolket. Dateringen her blir derfor vikingtid.

-ruð

Ruð betyr rydning, og *ruð*-gårder finnes i stort antall, ca 3000, særlig på Østlandet (Rygh 1898a: 71; Sandnes og Stemshaug 1997: 370-371; Olsen 1978: 100-101). *Ruð* forekommer både i sammensatt og usammensatt form, og mange er sammensatt med kristne

⁹ Jmf *thwaite* fra engelsk, betyr rydning, lånord fra nordisk i vikingtid

personnavn. Dette tyder på at de er fra middelalderen, med mulighet for at noen av navnene kan være eldre, særlig fordi samme gård ser ut til å ha kunne hatt flere personnavn knyttet til seg etter hvem som har eid gården (Rygh 1898a: 71-72).¹⁰

De fleste *ruð*-gårdene er små og ligger i utkanten av bygda. Olsen mener at flertallet av disse gårdene ble ryddet av småkårsfolk, særlig de som hadde vært treller i hedensk tid (Olsen 1978: 101-105).

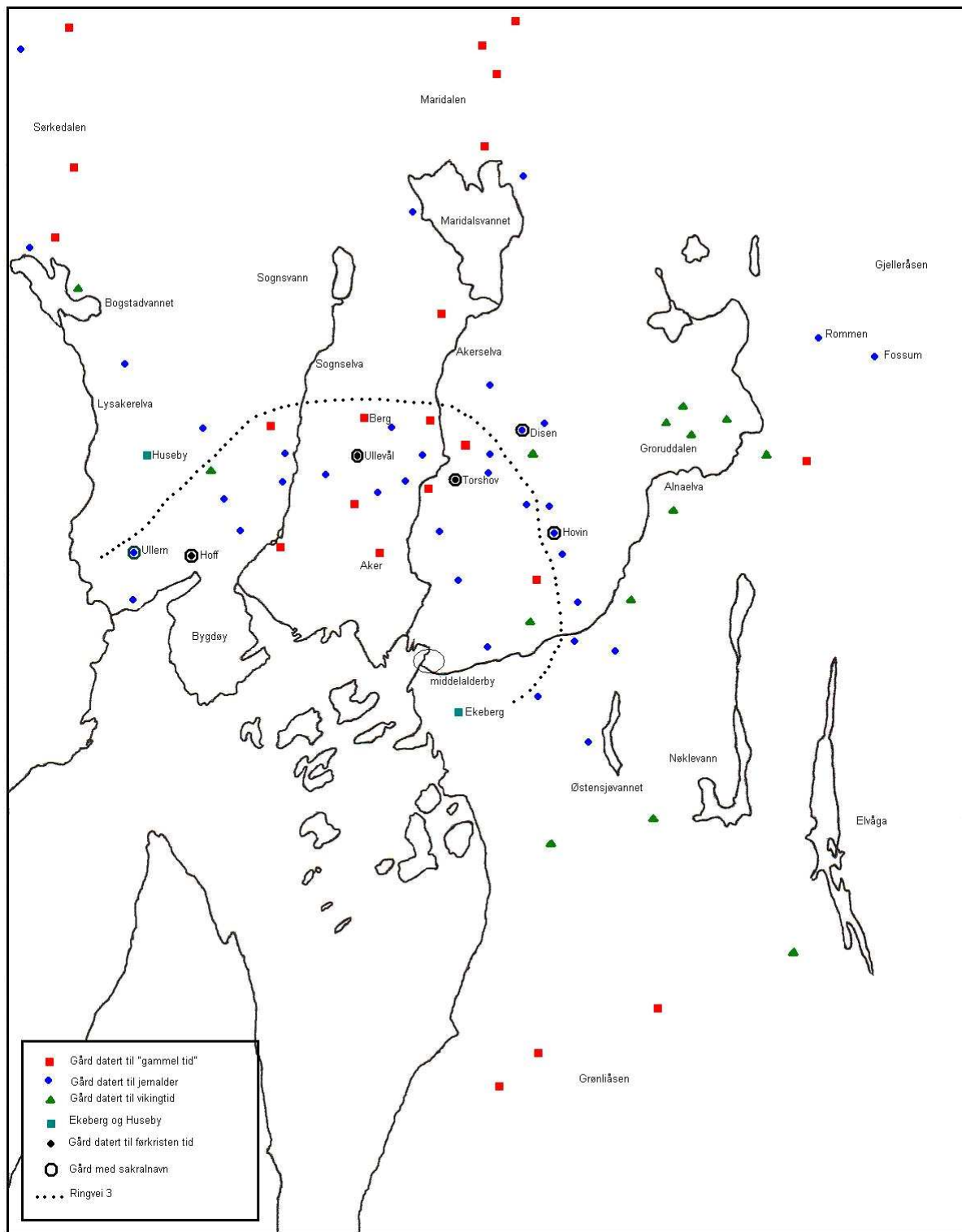
Jeg har valgt å utelate *ruð*-gårder når jeg har samlet inn materiale fra Oslo, nettopp fordi disse hovedsakelig er fra middelalderen og dermed ikke vil si så mye om bosetningen i vikingtid. Jeg valgte allikevel å ta med forklaringen og dateringen av *-ruð* her, fordi det er mange *ruð*-gårder i Osloområdet. Det viser også at området hadde et utviklingspotensial som kom middelalderbyen til gode.

9.2.1.2 Gårdsnavn i Aker herred.

I Aker herred har jeg i Ryghs *Norske Gaardnavne*, bind 2 Akershus amt, funnet 37 *vin*-navn, 1 *heimr*-navn, 5 *pveit*-navn, 8 *staðir*-navn og 4 *setr*-navn. I tillegg kommer 24 usammensatte naturnavn og 3 usammensatte kulturnavn i ubestemt form (figur 9; tabell 3). Dessuten kommer 3 navn med hedensk tilknytning, dvs. sakralnavn, Ullevål, Hoff og Torshov, som ikke har et daterende navneledd, men som er førkristne og dermed eldre enn byen. Jeg har også valgt å ta med Huseby og Ekeberg på kartet fordi bosetningene her kan dateres tilbake til tiden før byen gjennom andre kilder. Huseby kan ut fra navnet dateres til vikingtid, og på Ekeberg er det som nevnt tidligere funnet arkeologiske etter bosetning tilbake til steinalderen (Sandnes og Stemshaug 1997: 113-114; Thuesen 1995: 64-67). Til sammen blir det 87 gårder som er tidligere enn bydannelsen i Osloområdet. Det er som nevnt over flere feilkilder her, men antallet stemmer godt overens med Schias anslag på 70 gårder og Jermans anslag på ca 80 gårder i Oslo i vikingtid (Jerman 2003: 14; Schia 1997: 139). Disse anslagene er også basert på stedsnavnmaterialet. Så mange som mulig av gårdene har blitt stedfestet på kart (figur 9).

87 gårder er ganske mange gårder på et forholdsvis lite område, og de fleste gårdene lå nede i selve Oslodalen. Områder lenger ut som Groruddalen, Nordstrand og Sogn ser ut til i stor grad å ha blitt bebyggt etter at byen ble dannet. De mange *ruð*-gårdene i Groruddalen og området syd for Alnaelva viser at det var et stort potensiale for utbygging i Osloområdet også i middelalderen.

¹⁰ Rygh nevner muligheten for at noen av gårdene opprinnelig bare har blitt kalt *Ruð*.

Figur 9. Førkristen gårdsbosetning i Oslodalen, basert på gårdsnavn. Tegnet av T. M. Edman

De fleste gårdene som er eldre enn vikingtid lå innenfor eller like i nærheten av dagens ring 3. Av gårdene med usammensatte navn, dvs. de som sannsynligvis er eldst, lå de fleste langs Akerselva og mellom Akerselva og Sognselva. I Sørkedalen, Maridalen og Søndre

Nordstrand helt syd i Oslo lå det også noen gårder med usammensatte navn. Disse gårdene kan representere yngre bygder, men de kan også være like gamle som gårdene i sentrum av Oslo. De fleste *vin*-gårdene lå innenfor eller like utenfor ringvei 3. *Vin*-gårdene er flere og spredd utover ett større område enn gårdene med usammensatte navn. Det er også mindre avstand mellom *vin*-gårdene noe som kan tyde på at det var mindre jord tilgjengelig når de ble bygget, og at de derfor var senere enn gårdene med usammensatte navn. Vikingtidsgårdene lå for det meste utenfor ring 3, de fleste i Groruddalen og syd for Alnaelva. Bare fire gårder datert til vikingtid ligger nær ring 3.

Det ser ut til at utviklingen i bebyggelsen i Osloområdet har vært slik at den har startet sentralt i Oslodalen og spredt seg utover gjennom tid. Samtidig har det skjedd en fortetning av bebyggelsen i sentrum av Oslo. I dagens sentrum, området fra Gamlebyen til Majorstuen, er det ikke registrert noen gårder. Dette kan være fordi dette området allerede var utbygd når Rygh skrev sitt verk, men også fordi vannstanden var høyere i jernalderen. Blant annet sto store deler av Grønland under vann fram til middelalderen (se 8.2).

9.2.2 Sakralnavn og sentralplasser

I det førkristne samfunnet var religion i stor grad en del av samfunnet og hverdagen. Man trodde at guder og andre mytologiske vesener beveget seg i den samme verden som menneskene. Vanlige mennesker kunne utføre ritualer og ofringer direkte til gudene uten en prest eller annen religiøs spesialist som mellomledd. Ledende personer innen makteliten kunne ha spesielle posisjoner ved hellige steder og i viktige religiøse ritualer, som for eksempel midtvintersblotet. Men det fantes ikke et profesjonelt presteskap som hadde enerett på rituelle handlinger (Andrén 2002: 318-319). Religiøse handlinger og ritualer var heller ikke knyttet til noen få steder, men kunne utføres både innendørs og utendørs, på hellige steder eller på gården.

Ettersom den førkristne religionen har vært tilknyttet mange ulike steder, og ofte ikke etterlatt seg synlige eller fysiske spor, kan stedsnavn være en mulighet til å identifisere slike steder. Stefan Brink omtaler stedsnavn som "*ett slags fossila, mentale lämningar*" (Brink 2004: 291). Mange navn har ikke blitt særlig forandret siden de ble laget, og kan slik fortelle om hva de som navnga et sted forbandt med stedet. Selv om navnene kan ha blitt flyttet forteller de noe om hva menneskene som laget dem la vekt og tenkte på. Steder som har fått navn etter en gud eller inneholder ord med tilknytning til rituelle og religiøse handlinger har sannsynligvis hatt en religiøs betydning for et større område enn en gård. Navn brukes for å skille ting fra hverandre, og de stedsnavnene som har blitt overlevert vil sannsynligvis være

de som var allment kjent av flere mennesker, for eksempel alle i en bygd. Stedsnavn med en religiøs tilknytning, sakralnavn, viser dermed til steder med en religiøs funksjon for et omland, en sentralplass.

Noen steder er flere sakralnavn samlet i et mindre område. Brink mener at området slik ble ”*ett slags mikrokosmos, där gudarna fanns allestädes närvarande*” (Brink 2004: 305). På den måten ble området et bilde på den mytologiske verden. Etnografiske studier har vist at dette er vanlig i mange samfunn, og også innenfor den kristne verden. Anders Andrén har skrevet flere artikler der han argumentere for at flere kristne byer kan sees som kart over den kristne verden. Ulike kirker i byen representerer ulike hellige steder i den virkelige verden (Andrén 1998a; Andrén 1998b). Gjennom å gjengi den mytologiske verden kan området ha fått en religiøs kraft (Brink 2004). Sammen med tilstedeværelsen av mektige gårder, påvist arkeologisk eller ved gårdsnavn, kan en høy andel sakralnavn i et område utgjøre et ”*centralortskomplex*” ifølge Brink (Brink 2004: 304).

I den norrøne verden har flere forskere ment at gården har vært et bilde på hvordan verden så ut (Brink 2004: 292-298). Aron Gurevich hadde en teori der jernaldergården var en modell av universet. Selve gården og innmarka representerte Midgard, der menneskene bodde, og Utgard der kaos og monstre holdt til var representert ved utmarka (Brink 2004: 292-923).

Gudmeområdet i Danmark var et sentralområde med politiske, religiøse og økonomiske funksjoner. Lotte Hedeager argumenterer for at Gudmeområdet også var et bilde på den mytologiske verden (Hedeager 2001). Selve Gudme og den store hallen som er funnet der representerte Gladsheim, sentrum i Åsgård, gudenes hjemland. Gravplassen på Møllegårdsmarken kan ha vært forbundet med Hel, det norrøne dødsriket. Lundeberg ved kysten var der Utgard møtte Midgard, og det farlige fra verden utenfor trygt kunne føres inn i den hjemlige, trygge sfæren. Andre steder innenfor området kan ha hatt andre religiøse forestillinger knyttet til seg, blant annet flere kilder og tre åser med sakralnavn. Som en sentralplass med religiøs betydning kan området ha blitt sett på som et senter i verden.

Den norrøne mytologien har neppe hatt en fast struktur på sitt verdensbilde, hvor de ulike stedene hadde faste forhold til hverandre (Brink 2004: 292-298). I vår strukturerte og skriftlige verden er vi avhengige av en permanent struktur, mens en muntlig tradisjon som den norrøne mytologien ikke nødvendigvis hadde en fast struktur i følge Brink. Vi vil derfor ikke finne igjen et fast bilde hvor de ulike sakralnavnene har samme forhold til hverandre i landskapet på flere ulike steder, men at de ligger mer hulter til bulter.

9.2.2.1 Sakralnavnenes betydning og datering

Det finnes ca 500-600 gårder med navn tilknyttet hedensk kult i Norge (Sandnes 1997: 35). Vanlige ledd er *-hov*, *-horg*, *-ve*, *-vang*, *heilag*-, *gud*- eller gudenavn. De vanligste gudenavnene er Ullr, Njård, Tor, Frøy/Frøya, Odin og Balder.

Hov eller *hof* betyr hedensk tempel eller hellig sted og har nesten alltid tilknytning til hedensk gudsdyrking (Sandnes og Stemshaug 1997). *Horg* kan bety helligdom, men kan også ha betydningen ”berghammer med bratte sider” eller steindyng, og er dermed ikke nødvendigvis knyttet til kult. *Ve* betyr hellig sted eller blotested og finnes som usammensatt navn 6 steder i Norge. Dessuten finnes det som førsteledd flere steder, men da helst med betydningen ved, skog av *viðr*. *Ve* finnes ikke som sisteledd i Norge, men i Danmark og Sverige er det flere *ve*-navn, ofte sammensatt med et gudenavn (Sandnes og Stemshaug 1997: 484). *Vang* betyr åpen plass eller voll og kan i noen tilfeller knyttes til hedensk gudsdyrking, men også til seterdrift og i noen tilfeller til området rundt en kirke. De sikreste sakralnavnene er de som er sammensatt med *-hov*, *heilag*-, *gud*- eller gudenavn. Disse tyder på hedensk gudsdyrkelse på eller nær gården.

Sakralnavn med tilknytning til hedensk kult regnes som førkristne, dvs. at de er eldre enn år 1000 og tidligere enn bydannelsen. Noen sakralnavn kan dateres mer nøyaktig fordi de har et daterende navneledd. Magnus Olsen mener å også kunne datere sakralnavn som inneholder bestemte gudenavn i forhold til hverandre. Han mener at Ullr- og Njårddyrkelsen var en gammel tradisjon (Olsen 1978: 227-288). Også dyrkingen av Frøy, Njårds sønn, mener han har vært tidlig, mens Tor og Odin var de viktigste gudene i Skandinavia ned mot kristendommen. Njård og Frøy var knyttet til fruktbarhet hos alle, mens Tor og Odin var knyttet til mannlig styrke og kløkt. Ullr nevnes nesten ikke i den nedskrevne mytologien, men Olsen mener at han var en ”mannlig guddom verdig å dyrkes av våbenføre menn” og han er nevnt som skiløpernes gud (Olsen 1978: 260). Tor og Odin tilhører vikingtida, mens Njård, Ullr og Frøy har sin hovedtyngde før eller tidlig i vikingtid i følge Olsen.

9.2.2.2 Sakralnavn i Osloområdet

Når det gjelder Osloområdet kan man i Ryghs *Norske Gaardnavne* finne seks sakralnavn i Aker herred (Rygh 1898b). Disse er Ullern (Ullr), Hoff (*hov*), Torshov (Tor+*hov*), Ullevål (Ullr), Disen (dis, gudinne) og Hovin (*hov*). Alle gårdene lå i innenfor eller i nærheten av ring 3 i den delen av Osloområdet hvor bebyggelsen er eldst og tettest ved inngangen til middelalder (figur 9). I vest lå Ullern og Hoff som nabogårder på nordsiden av Bestumkilen. Ullevål lå midt mellom Sognselva og Akerselva, i nordenden av bebyggelsen.

Torshov lå ved Akerselva, på østsiden. Disen lå i nordvest ved inngangen til Groruddalen. Nærmest middelalderbyen, et stykke mot nordøst og ved inngangen til Groruddalen lå Hovin.

Disen og Hovin kan dateres til 0-500/600 e. Kr. pga. *vin*-leddet. Hoff kan ikke dateres nærmere enn til førkristen tid, men nærheten til gården Ullern kan tyde på en tilknytning til guden Ullr. Ullern og Ullevål kan knyttes til Ullr som Magnus Olsen mener ble tilbedt i før og muligens tidlig i vikingtida (Olsen 1978). Torshov derimot har tilknytning til guden Tor som Olsen mener ble tilbedt i vikingtida fram til kristningen. Ullevål og Ullern kan dermed være eldre enn Torshov. Tyngdepunktet i den hedenske religionen kan derfor se ut som om det har flyttet seg fra vest mot øst i løpet av vikingtida. Selve middelalderbyen, som er kristen ligger helt sydøst i det sentralt bebygde området og kan være en videreutvikling av denne flyttingen.

9.2.2.3 Sakralnavn i de tre sammenligningsområdene

I Oslo er det altså seks sakralnavn. Hva betyr det? Er seks sakralnavn mange eller få? En sammenligning med andre steder i landet kan kanskje svare på dette. Ettersom jeg tidligere har sammenlignet Oslo med tre andre middelalderbyer og funnet en del likheter, kan disse byene være et godt utgangspunkt for en sammenligning av antallet sakralnavn.

Sem herred i Jarlsberg og Larviks amt ved Tønsberg har seks mulige sakralnavn, tre sikre og tre usikre i følge Rygh (Rygh 1898c, bind VI). Disse er Fresti (Frøy), Basberg (Balder), Hassum (Hod), Horgen (*horg*), Oseberg (æser, guder) og Ulleviken (Ullr). I Strinden herred i Søndre Trondhjems amt ved Trondheim er det to sakralnavn, Nardo (Njård) og Frøset (Frøy) (Rygh 1898c, bind XIV). Ved Bergen er det i Fana herred i Søndre Bergenshus amt ingen sakralnavn (Rygh 1898c, bind XI).

Ut fra dette kan det virke som om Oslo og Tønsberg har høy andel sakralnavn i forhold til de andre middelalderbyene og kanskje resten av landet. En mulig feilkilde er at det bare er sett på ett herred fra hver by og at dette herredet ikke er representativt for byen, men dette gjelder også for Oslo. Nærheten mellom Oslo og Tønsberg og det at begge byene ligger i Viken gjør det mulig at den høye andelen sakralnavn ved byene kan være normal for området de ligger i. Derfor valgte jeg ut to herreder som lå i samme område for å undersøke andelen sakralnavn i disse. Et av herredene var fra innlandet og et fra Viken. Herredet i Viken ble valgt tilfeldig fra østsiden av fjorden, fra Smaalenenes amt. Valget falt på Aremark herred hvor det er to sakralnavn, Hov og Hovin (*hov*) (Rygh 1898c, bind I). Fra innlandet valgte jeg et herred vet Åker i Vang som arkeologisk er påvist som sentralplass og en mektig gård i jernalderen. I Vang herred i Hedemarkens amt er det var det tre gårder med sakralnavn (Rygh

1898c, bind III). Disse er Disen (dis, gudinne), Vidarshof (*hov*) og Torshov (*hov*). Vidarshof og Torshov er nabogårder og kan tidligere ha vært en gård Hov som ble delt.

Både Vang og Aremark herreder har i likhet med Fana og Strinden herreder et lavere antall sakralnavn enn Sem og Aker herreder. Dette tyder på at Sem og Aker har hatt en høyere andel sakralnavn enn det som var vanlig i Norge i jernalderen. For Sem herred sin del vet man at området hadde funksjon som sentralplass (se 7.1). Det høye antallet sakralnavn i Aker herred kan tyde på at det har vært en sentralplass i Oslo også. Dette kan stemme med Stefan Brinks teori om at en høy andel sakralnavn i et område kan utgjøre et ”*centralortskomplex*” (Brink 2004: 304). Jeg vil komme tilbake til dette i oppsummeringen.

9.3 Sølvgruven under Aker

I fjellet under Gamle Aker kirke lå det i tidlig middelalder, og muligens tilbake til vikingtid, en sølvgruve (Thuesen 1995: 34; Nilsen 1992). Gruven nevnes i *Historia Norvegiae* fra ca 1170. Verket beskriver angivelig hendelser fram til 1015 (Thuesen 1995: 34). Det er derfor mulig at gruvedriften begynte i vikingtiden. Når verket ble skrevet var gruven full av vann og gruvedriften avsluttet, men gruven kan være en av de eldste dokumenterte gruvene i Norden.

Sølv var verdifullt og et av de viktigste betalingsmidlene i vikingtid og middelalder. Gull var mer verdifullt, men også sjeldnere og hadde mindre betydning som betalingsmiddel. I vikingtiden ble europeiske og arabiske sølvmynter og armringer av sølv brukt som betaling. Det var verdien av sølvet som var viktig og man klippet av biter av sølv fra mynter og ringer for å oppnå den avtalte vekten man skulle betale med. I middelalderen begynte de norske kongene å lage sine egne mynter og etter hvert ble de garantister for at myntene inneholdt den mengden sølv de var preget med eller veide.

At sølv var viktig viser også den interessen flere konger hadde for gruven ved Aker. I 1524 overtok kong Fredrik I rettighetene til gruven, men det er ikke noe i de skriftlige kildene som tyder på at sølv ble hentet ut fra gruven på denne tiden (Nilsen 1992). Det var rettighetene til gruven som var viktig. Bergmester Hans Girbirk rapporterte i 1579 til sin konge, Fredrik II, om gruvens tilstand. Han lenset ut deler av vannet, forsterket gruvegangene og foretok analyser, men frarådet drift av gruven. I 1619 analyserte Christian IVs bergmester, Tobias Kupfer, prøver fra gruven på nytt, men heller ikke han anbefalte å gjenåpne den. Interessen for gruven og sølvet den inneholdt var såpass stor at flere konger fikk analysert prøver fra den i håp om at den kunne åpnes igjen.

Kontroll med sølvgruven kan ha vært en viktig grunn til at kongemakten var interessert i å ha en by i Oslo. Hvis gruven var i drift i vikingtiden, vil den ha vært en viktig del av maktgrunnlaget til Aker gård og slekten som eide gården. Tilknytningen til Aker gård innebar også en tilknytning til Torshov og den religiøse praksisen der. Guden Tor har blitt knyttet til smedkunst og metallbearbeiding gjennom bruken av hammer som symbol og hans tilknytning til fruktbarhet (Rønne 2002: 58-59). Hammeren var smedens verktøy og omformingen av metallet til gjenstander ble satt i sammenheng med skapelsen av liv. Sølv et ved Aker kunne derfor også ha hatt en religiøs betydning, og styrket forholdet mellom Aker gård og Torshov, og Aker gårds posisjon som sentralplass i Osloområdet.

9.4 Osloområdet i tiden før byen.

Ved overgangen fra vikingtid til middelalder var det mange gårder i Osloområdet. Flesteparten av disse lå nede i Oslodalen. Det ser ut til at den eldste bebyggelsen i Oslo lå mellom Akerselva og Sognselva. Det var også her bebyggelsen var tettest før bydannelsen.

Tidligere har jeg nevnt at Aker og Huseby gårder har blitt tillagt sentralplassfunksjoner (se 8.2). Begge gårdene lå i nærheten av steder som kan ha hatt religiøse funksjoner, Huseby ved Ullern og Hoff og Aker ved Torshov. Anders Andrén argumenterer i artikkelen *Platsernas betydelse* for at det i overgangen fra hedendom til kristendom fantes en viss grad av kultkontinuitet (Andrén 2002). Det vil si at kirker ble bygget på steder som hadde hatt en religiøs funksjon i det hedenske samfunnet. Han mener at ”*den vanligaste relationen är at en kyrka uppförts vid enstaka gravhögar eller i kanten av större eller mindre gravfält*” (Andrén 2002: 323). Gamle Aker kirke var en av de tidlige kirkene i Osloområdet og lå nettopp ved et stort gravfelt som Andrén nevner. Steinkirken er fra 1100-tallet og har trolig hatt en forløper i tre. I middelalderen fungerte Gamle Aker kirke som herredskirke for Aker herred. På Hoff ved Huseby lå det i følge Per G. Norseng et gammelt kapell på 1500-tallet som også kan være et eksempel på kultkontinuitet fra hedensk hov til kristent kapell (Nedkvitne og Norseng 2000: 28).

I området ved begge gårdene ligger det også bygdeborger (Nedkvitne og Norseng 2000: 30). Ved Aker er bygdeborgen på Blåsen i Stensparken påvist arkeologisk. Og ved Huseby mener Norseng at gårdsnavnet Borgen henviser til en bygdeborg.

Herredstinget for Aker herred lå i middelalderen ved Aker gård. Dette kan ha vært en videreføring av en eldre skikk om å møtes til ting ved gården og gravfeltet på Aker. Stefan Brink viser til at tingplasser i flere tilfeller var knyttet til en stor gravhaug og anlegg med reiste steiner (Brink 2004: 308-313). Tinget var nært forbundet med ritualer og den norrøne

religionen, hvor også forfedrekult var viktig. Tilstedeværelsen av forfedre gjennom gravene, ga tinget et skinn av tradisjon og legitimitet (Brink 2004: 312-313). Det er ingen spor av noen storhaug eller reiste steiner ved Aker i dag, men det er fullt mulig at det store gravfeltet kan ha hatt slike strukturer.

Navnet Huseby har blitt knyttet til makt og sentralplassfunksjoner fordi mange Husebygårder hadde en administrativ funksjon i sine områder (Nedkvitne og Norseng 2000: 28-29). Asgaut Steinnes har knyttet Husebygårdene til utbredelsen av et svensk erobrerrike på 600-tallet, men dette riket er en tvilsom konstruksjon (Steinnes 1955).

Alle disse faktorene støtter teorien om Aker og Huseby som mektige gårder med sentralplassfunksjoner i Osloområdet i jernalderen. Mine undersøkelser støtter også denne teorien, men de gir også et mer nyansert bilde av resten av bebyggelsen og dens utvikling i tiden fram til bydannelsen.

Det ser ut til å ha vært flere mektige gårder i Osloområdet, muligens med sentralplassfunksjoner. Fra gravminnematerialet ser det ut til å være sju områder innenfor Osloområdet hvor det har vært en eller flere gårder som har hatt nok makt og rikdom til å bygge gravhauger i jernalderen. Noen av disse kan ikke dateres bestemt til jernalder, men kan også være fra bronsealder som klyngene på Grønliåsen og Gjelleråsen. Ved Grønliåsen lå det tre gårder med usammensatte navn som kan være fra samme periode som gravhaugene, men de kan også være senere. Ved gravminnene ved Gjelleråsen lå det to gårder som kan dateres til perioden 0-500/600 e. Kr. som gravminnene kan ha tilhørt. Gravminnene rundt Østensjøvannet har tilhørt gårdene i *Óslóhverfi* som har gårder fra perioden 0-500/600 e. Kr., men ingen sakralnavn eller andre tegn på makt. Bosetningen på Ekeberg er som sagt gammel, og gravhaugene fra jernalderen er bare en del av alle strukturer og funn som er gjort på Ekeberg. De mange gravminnene og mangelen på andre gårder med navn som kan føres tilbake til tiden før bydannelsen vitner om at Ekeberg har vært en storgård, men ikke noe tilsier at den har hatt andre funksjoner for Osloområdet.

Gårdene Disen og Hovin lå begge øst i Oslodalen og i utkanten av det sentralt bebygde området. Navnene tilsier at det har vært et eller flere steder med religiøs funksjon her, kanskje et hov tilegnet disene, norrøne gudinner. Det er funnet flere gravminner her, 8 på Disen og 3 ved Hovin og både disse to gårdene og andre i området rundt stammer fra 0-500/600 e. Kr. Kanskje har Disen/Hovin vært det religiøse samlingspunktet for denne delen av Osloområdet.

Området rundt Berg gård har mange gravminner, men her lå også flere gårder med usammensatte navn som kan være like gamle som Berg. Nærheten til Ullevål med tre gravminner og de 11 gravminnene på selve Berg gård tilsier at Berg har vært en mektig gård i

Osloområdet. Navnet Ullevål tyder på en tilknytning til en religiøs sentralplass i området og kan gjøre det mulig at Berg gård fungerte som sentralplass for i hvert fall deler av Osloområdet i samme periode som Huseby.

Huseby har som nevnt vært antatt som en sentralplass for Osloområdet. Flere gravminner i området viser til en rik gård. Selve navnet Huseby kan dateres til vikingtid, ca 800, mens Ullern knyttes til tiden før og muligens tidlig i vikingtid. Området ser ut til å ha vært en sentralplass med flere funksjoner for Osloområdet, og det er mulig at storhetstiden til sentralplassen var i begynnelsen av vikingtiden.

Aker gård har derimot blitt regnet som den største gården og Osloområdets sentralplass ved overgangen til middelalder. Selve gården kan ut fra navnet dateres til den eldste bebyggelsen i Oslo. Et stort gravfelt har som før nevnt ligget ved gården og tyder på rikdom og makt. Funnet av sølvgruven under Gamle Aker kirke som ser ut til å ha vært i bruk i vikingtiden kan ha vært et viktig grunnlag for gårdens posisjon. Akers tilknytning til Torshov og kontroll med den antagelige religiøse sentralplassen der tyder på at gårdens storhetstid var i vikingtid fram mot middelalderen, dvs. litt senere enn Huseby. Det er mulig at Ullevål også var tilknyttet Aker. Gården Ullevål lå omtrent like langt unna Aker som Torshov gjorde, men ettersom Berg gård lå nærmere og også kan vise til mange graver regner jeg dette som lite sannsynlig.

Det kan se ut som om maktyngdepunktet i Osloområdet flyttet seg fra vest mot øst i løpet av vikingtiden, kanskje kan beliggenheten til byen helt sørøst i Oslodalen sees som en videreføring av dette.

Stefan Brink mener at mange sakralnavn i et område kan tyde på at området fungerer som et mikrokosmos og sentralområde for det hedenske samfunnet. Osloområdet har mange sakralnavn, men bare tre ulike guder er representert. Det er derfor tvilsomt at området er ment å gjenspeile den mytologiske verden. Derimot kan sakralnavnene og de mektige gårdene i området ha utgjort et "centralortskompleks", dvs. et sentralområde, som kan ha hatt sentralplassfunksjoner for hele Indre Oslofjord.

10. Oppsummering

"Her skal byen ligge" uttalte Christian 4. i 1624 når han flyttet byen Oslo fra Gamlebyen til området ved Akershus festning. Christian 4. var eneveldig konge av Danmark-Norge og kunne mer eller mindre plassere byen etter eget forogtdbefinnende. Men selv en eneveldig konge hadde visse forutsetninger til grunn for plasseringen av byen sin. Det gamle

Oslo i Gamlebyen hadde igjen vært gjennom en ødeleggende bybrann og forholdene til forsvars- og havneanlegg hadde forandret seg og var bedre der den nye byen ble liggende. Ikke var det særlig langt byen ble flyttet heller, men på kongelig forordning ble den grunnlagt på et nytt sted.

Forholdene som den gamle middelalderbyen oppsto i er ikke like godt dokumenterte. Faktisk er det lite tilgjengelig informasjon om hvorfor middelalderbyen Oslo ble liggende på et nes innerst i Oslofjorden og det var dette som var grunnen til at jeg valgte å skrive denne oppgaven. Oppgaven var ment som et forsøk på å finne grunner til at det i ca 1050 lå en by i Oslo, enten den ble grunnlagt eller vokste frem av seg selv. I de fleste bøkene og artiklene jeg leste fikk jeg inntrykk av at det var lite materiale, både arkeologisk og annet, fra Osloområdet i tiden før bydannelsen. Det førte til at jeg valgte å se på andre byer og mulighetene for at likheter mellom dem kunne si noe om Oslos opprinnelse. Sammenligning er en kjent metode i samfunnsvitenskaper og når byene jeg valgte oppsto i samme tid og samfunn mente jeg at det økte sannsynligheten for at likheter mellom sammenligningsbyene skyldtes mer enn tilfeldigheter. For å avgrense sammenligningen så den ble gjennomførbar så jeg på Oslo og hvilke forutsetninger det var mulig å finne ut litt om som så kunne sammenlignes med andre byer hvor forutsetningen var bedre dokumentert. Jeg endte opp med fire forutsetninger jeg ville se nærmere på som mulig lokaliseringssgrunner for byen Oslo. To av forutsetningene tok for seg nærområdet og de geografiske forholdene, mens de to andre tok for seg politiske og økonomiske forhold. De fysiske forholdene i området rundt byen, som matproduksjon og havneforhold, regnet jeg med å kunne belyse for Oslo, og dermed skape et sammenligningsgrunnlag. Det viste seg også at forholdene i de tre sammenligningsbyene jeg valgte, Tønsberg, Bergen og Trondheim, og Oslo var meget like når det gjaldt de to første forutsetningene. Den tredje forutsetningen, nemlig at det var et maktsentrum i området, syntes også å være en sannsynlig grunn til å begynne med i undersøkelsen. Aker gård i Oslo skilte seg ut som en hypotetisk sentralplass i den litteraturen jeg fant, men det var vanskelig å finne noe som gjorde den til mer enn en mulighet eller en lokal storgård uten særlig større betydning. De tre andre byene hadde tydelige sentralplasser i området rundt flere av dem til og med kongsgårder, men ikke Oslo. Ettersom den tidlige middelalderen var en periode med maktkamp mellom ulike konger og stormenn både innad i Norge og utad mot Sverige og Danmark og byene var militære støttepunkter, ble dette en forutsetning å se etter. For de tre undersøkte sammenligningsbyene viste det seg at beliggenheten delvis kunne tilskrives maktpolitiske og militært strategiske grunner.

De tidlige middelalderbyene i Norge viste seg å ha de fire forutsetningene jeg undersøkte felles, dog med Oslo som et mulig unntak når det gjaldt lokal makt. Det virket imidlertid merkelig at middelalderbyen Oslo skulle oppstå i et lokalt maktvakuum, særlig når de tre andre byene hadde sterke sentralplasser i sine lokalområder. De forholdene som den fjerde forutsetningen bygger på for Oslo sin del, med forsvar mot danene og kontroll over Opplandene kunne dog vært ivarettatt fra andre steder, for eksempel Tønsberg, Sarpsborg eller Hamar, alle steder med middelalderbyer og lokal makt.

For å belyse denne problemstillingen nærmere fant jeg det nødvendig å trekke inn alternativt materiale. Fokuset ble lagt på synlige gravminner fordi disse blir regnet som maktsymboler, og gårdsnavn fordi disse kan si noe om bebyggelsesutviklingen i et område. Min analyse viser da også at Osloområdet, og særlig de sentrale områder av Oslodalen, ser ut til å ha vært et sentralområde med både politisk og religiøs makt.

Undersøkelsene synes å vise at også for Oslos del var de fire opprinnelig skisserte forutsetninger for bydannelse til stede. Likheten i de fire byenes forutsetninger og tidlige utvikling tyder på en likhet i opprinnelsen, men det er ikke mulig ut fra det jeg har funnet å si noe mer om hvorvidt byene er grunnlagt eller har vokst frem av seg selv før kongemakten kom til. Kongemaktens tidlige nærvær i byene ser derimot ut til å støtte Richard Hodges sin teori om at byene var maktredskaper for kongen og muligens grunnlagt, mens tilstedeværelsen av en sentralplass i området kan ha vært utgangspunkt for en tidlig markeds plass som kan ha utviklet seg til en by.

Appendiks

Litteraturliste

<http://159.162.103.56/sok/index.jsp>

01.10.07 Askeladden. Offisiell database over alle fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge, Riksantikvaren.

Alexander, John

1972 The beginnings of urban life in Europe. I *Man, settlement and urbanism*, s. 843-850.

Red. av. Peter J. Ucko, Ruth Tringham og G. W. Dimbleby. Duckworth, London.

Alström, Ulf

1991 *Hus och gård i Olavs vård – Trondheim ca 990-1300*. Occasional papers in archaeology/ Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.

Andrén, Anders

1989 State and Town in the Middle Ages. The Scandinavian experience. I *Theory and Society* 18/1989, s. 585-609. Kluwer Academic Publishers, Nederland.

Andrén, Anders

1998a Världen från Lunds horisont. I *Metropolis Daniae. Et stycke Europa*, s. 117-129. Red. av Claes Wahlöö. Lund.

Andrén, Anders

1998b Från antiken til antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I *Tankar om människan i staden*, s.142-193. Red. av S. Thorman og M. Hagdahl. Informationsförlaget. Stockholm.

Andrén, Anders

2002 Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I *Vägar til Midgård 2. Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, s. 299-342. Red av. Kristina Jennbert, Anders Andrén og Catharina Raudvere. Nordic Academic Press. Lund.

Arkeologiske rapporter fra Tønsberg

1989-1996 Riksantikvaren, Distriktskontor Tønsberg.

Brendalsmo, Jan A.

1994 *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Varia 28. Universitetets oldsaksamling.

Brink, Stefan

2004 Mytologiska rum och eskatologiska föreställningar i det vikingtida Norden. I *Vägar til Midgård 4. Ordning mot kaos. Studier av nordisk førkristen kosmologi*, s. 291-316. Red. av Anders Andréén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere. Nordic Academic Press. Lund.

Christie, Håkon

1963 *Det gamle Oslo mellom fortid og fremtid*. St. Hallvard. 41. årgang; s. 243- 265. Oslo
Byes vel.

Christophersen, Axel og Sæbjørg Walaker Nordeide

1994 *Kaupangen ved Nidelva – 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985, bind 1*. Riksantikvarens skrifter nr. 7. Oslo.

Christophersen, Axel

1999 Royal Power, State and early Urbanization in Norway ca. AD 700-1200. A Synthesis. I *Spaces of the Living and the Dead: An Archaeological Dialogue. American early Medieval Studies 3*, s. 107-117. Red av C.E. Karkow, K.M. Wickham-Crowley og B.K. Young.

Da Silva Tomé, Elsa og Lilian Pettersson

1994 *Centralorter i Skandinavien 200 - 1200 e.Kr*. Institut för arkeologi, Uppsala universitet. Uppsala.

De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo

1977-1991 Riksantikvaren/Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Dørum, Knut

1998 Ryttegravene og rikssamlingen. I *Middelalderen på Romerike. Romerike Historielags årbok XIX*, s.60-80. Red. av J.E. Horgen, L. Skovholt og K. Westbye. Romerike Historielag, Skedsmo.

Eriksson, Jan E.G. og Inger Karlberg

1994 *Tønsberg fornminneområde – En statusrapport over den arkeologiske registreringen av middelalderbyen Tunsberg, 1973-1994*. Riksantikvaren, Distriktskontor Tønsberg.

Fischer, Gerhard

1950 *Oslo under Eikaberg: 1050-1624-1950*. Aschehoug, Oslo.

Fønnebø, Reidar

2004 *Oldtidsveger, slep og kongeveger. I Oslo og på Østlandet*. Orion Forlag. Oslo.

Gansum, Terje

1995 *Haugar & Haugating : rikssamlingen & det eldste Tønsberg*. Forlaget Media. Tønsberg.

Grove, David

1972 The Function and future of urban centres. I *Man, settlement and urbanism*, s. 559-565. Red. av. Peter J. Ucko, Ruth Tringham og G. W. Dimbleby. Duckworth, London.

Gulliksen, S. og S.W. Nordeide

2007 *First generation Christians, Second Generation Radiocarbon Dates: The Cemetary at St. Clement's in Oslo*. Norwegian Archaeological Review vol 40, no. 1; s. 1-25.

Hansen, Gitte

2003 *Bergen c 800 – ca 1170 – The Emergence of a town*. Department of archaeology, University of Bergen.

Hedeager, Lotte

2001 *Asgard reconstructed? Gudme – a "central place" in the North*. I *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, s. 467-507. Red. Av Mayke de Jong, Frans Theuws og Carine van Rhijn. Brill. Leiden, Boston, Köln.

Helle, Knut

1982 *Bergen bys historie bind 1, Kongssete og kjøpstad: fra opphavet til 1536.*

Universitetsforlaget, Oslo.

Helle, Knut, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu

2006 *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år.* Pax Forlag A/S, Oslo.

Herteig, Asbjørn

1969 *Kongers havn og handels sete: Fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen*

1955-68. H. Aschehoug & co. Oslo

Hodges, Richard

1982 *Dark Age Economics. The origins of towns and trade AD 600-1000.* Duckworth,

London.

Holden, Finn

2003 *Akergårder i Oslo, en landsens byhistorie.* Andresen og Butenschøn, Oslo.

Jermann, Gunnar

2003 *Akerselva: fra sagatid til opera.* Schibsted, Oslo.

Jondell, Erik

1991 Trondheim til tusen - moderne byarkeologi fram mot byjubileet. *Nytt fra*

utgravningskontoret i Bergen, nr 1. Norsk byarkeologi inn i 1990-årene. Seminar i Bergen

13.-14. desember 1989. Red. av S. Myrvoll, A. Christensson og Å. Bergset. Riksantikvaren,

Utgravningskontoret for Bergen.

Keller, Karl-Fredrik og Erik Schia

1994 *Middelalderbyen i Oslo: en rekonstruksjon.* Oslo.

Krag, Claus

1993 Hvem var Harald Hårfagre? I *Rikssamlingen og Harald Hårfagre. Historisk seminar på*

Karmøy 10. og 11. juni 1993, s. 32-40. Karmøy kommune.

Krzywinski, Knut og Peter Emil Kaland

1984 Bergen – From Farm to Town. I *The Bryggen Papers, supplementary series No 1*, s. 1-39. Red av Anders Hagen, Knut Helle og Asbjørn Herteig. Universitetsforlaget.

Lidén, Hans Emil

1977 Stratigrafisk-topografisk beskrivelse av feltet "Mindets tomt". I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 1, Feltet "Mindets tomt". Stratigrafi, topografi og daterende funngrupper*, s. 11-71. Av H.I. Høeg et al. Universitetsforlaget, Oslo.

Lindh, Jan

1992 *Arkeologi i Tønsberg I: Søndre bydel*. Riksantikvarens Rapporter 20. Riksantikvaren.

Lindeblad, Karin

2001 Motala – en medeltida centralort? I *Från stad til land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson. Lund studies in Medieval Archaeology* 29, s.291-300. Red av Anders Andrén, Lars Ersgård og Jes Wienberg. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

Lunde, Øivind

1977 *Trondheims fortid i bygrunnen: middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970*. Riksantikvarens skrifter nr. 2. Trondheim.

Lunde, Øivind

1991 Når var det egentlig det begynte? *Nytt fra utgravningskontoret i Bergen, nr 1. Norsk byarkeologi inn i 1990-årene. Seminar i Bergen 13.-14. desember 1989*. Red. av S. Myrvoll, A. Christensson og Å. Bergset. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Bergen.

Mauss, Marcel

1995 *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oversatt av T.H. Eriksen. Cappelen akademiske forlag, Oslo.

Meddelelser

1985-1990 Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim, Trondheim.

Medeltidsstaden/Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer
1976-1990 *Medeltidsstaden*. 77 bind. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Molaug, Petter B.

1993 *Middelalder-Oslo sett fra sjøen*. Viking 56; s. 113-128. Oslo.

Molaug, Petter B.

1999 King's Quay and Bishop's Quay – the harbour of medieval Oslo. I *Maritime Topography and the Medieval Town. Papers from the 5th International Conference on Waterfront Archaeology in Copenhagen, 14-16 May 1998*, s. 169-178. Red. av Jan Bill og Birthe L. Clausen. PNM Publications from The National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 4. København.

Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng

2000 *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*. Cappelen. Oslo.

Nilsen, Odd

1992 *Oslos sentralt beliggende sølvgruve*. I St. Hallvard nr. 2/1992; s. 45-49. Oslo Byes Vel.

Näsman, Ulf

1991 Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning. I *Fra Stamme til Stat i Danmark, 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, s. 165-178. Red. av P. Mortensen og B.M. Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2, 1991. Århus.

Olsen, Magnus

1973 Stedsnavnforskning. I *Norsk Stadnamngransking: ei artikkelsamling*. Red. av Ola Stemshaug. Samlaget, Oslo.

Olsen, Magnus

1978 *Ættegårder og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Universitetsforlaget. Oslo

Renfrew, Colin og Paul Bahn

2000 *Archaeology: Theories Methods and Practice*. 3.utgave. Thames & Hudson. London.

Ros, Jonas

2001 *Sigtuna. Staden, kyrkorna og den kyrkliga organisationen*. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet. Uppsala.

Rygh, Oluf

1898a *Forord og innledning. Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision*. W.C.Fabritius & Sønners Bogtrykkeri, Kristiania.

Rygh, Oluf

1898b *Bind II, Akershus amt. Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision*. W.C.Fabritius & Sønners Bogtrykkeri, Kristiania.

Rygh, Oluf

1898c *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision*. W.C.Fabritius & Sønners Bogtrykkeri, Kristiania.

Rønne, Ola

2002 *Smeden i jernalder – ildens hersker*. Primitive tider 2002; s. 55-63. Oslo

Sandnes, Jørn og Ola Stemshaug

1997 *Norsk Stadnamnleksikon*. Det Norske Samlaget, Oslo.

Sandnes, Jørn

1997 Gards- og andre bustadnamn. I *Norsk Stadnamnleksikon*, s. 32-37. Red. av J. Sandnes og O. Stemshaug. Det Norske Samlaget, Oslo.

Saunders, Tom

1995 *Trade, Towns and States: A Reconsideration of Early Medieval Economics*. Norwegian Archaeological Review, vol. 28; s. 31-53.

Schia, Erik (red.)

1987 "Søndre felt" *Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo bind 3*. Alvheim og Eide akademisk forlag. Øvre Ervik.

Schia, Erik

1991 Kongegraver og topografi i Oslo. Et forskningshistorisk streiftog. *Nytt fra utgravningskontoret i Bergen, nr 1. Norsk byarkeologi inn i 1990-årene. Seminar i Bergen 13.-14. desember 1989*; s. 37-55. Red. av S. Myrvoll, A. Christensson og Å. Bergset. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Bergen.

Schia, Erik

1997 *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Aschehoug, Oslo.

Sigurðsson, Jón Viðar

1999 *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Det Norske Samlaget.

Smith, M. G.

1972 Complexity, size and urbanization. I *Man, settlement and urbanism*, s. 567-574. Red. av. Peter J. Ucko, Ruth Tringham og G. W. Dimbleby. Duckworth, London.

Solberg, Bergljot

2000 *Jernalderen i Norge: ca 500 f.Kr.-1030 e.Kr*. Cappelen, Oslo.

Steinnes, Asgaut

1955 *Husebyar*. Den Norske historiske forening. Grøndahl og Søn, Oslo.

Snorre Sturlusson

1979 *Norges kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Gyldendal Norsk Forlag, Gjøvik.

The Bryggen Papers. Main og supplementary series

1985-2005 Fagbokforlaget, Bergen.

Thuesen, Nils Petter

1995 *Oslo før Oslo. Oslos forhistorie*. Pax Forlag A/S. Oslo

Trigger, Bruce

1972 Determinants of urban growth in pre-industrial societies. I *Man, settlement and urbanism*, s. 575-595. Red. av. Peter J. Ucko, Ruth Tringham og G. W. Dimbleby. Duckworth, London.

Østmo, Einar og Lotte Hedeager (red.)

2005 *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax Forlag A/S, Oslo.

Øye, Ingvild (red.)

1992 *Våre første byer*. Onsdagskvelder i Bryggens museum VII. Bryggens museum.

Tabeller

Tabell 1.

Fellestrekk ved de tre middelalderbyene.

	Tønsberg	Bergen	Trondheim
Rikt område og ressurser i omlandet.	<ul style="list-style-type: none"> - gode jordbruksmuligheter - skjærgård m/mye ressurser 	<ul style="list-style-type: none"> - gode jordbruksmuligheter (for Vestlandet) - fisk, både fra kysten og tørrfisk nordfra 	<ul style="list-style-type: none"> - dårlige jordbruksmuligheter -> særlig i forhold til Inn-Trøndelag - tørrfisk - fiskeressurser i fjorden
Geografiske fortrinn.	<ul style="list-style-type: none"> - god havn - forsvarbart utkikkspunkt - to innseilinger 	<ul style="list-style-type: none"> - god havn - godt plassert i forhold til handelsleia nordover og Vestlandet 	<ul style="list-style-type: none"> - god havn, en av få i området. - kontroll på ferdsel på fjorden - forsvar mot landangrep - utkikkspunkt - kontakt østover
Relasjon til eksisterende stormannsgård eller sentralplass.	<ul style="list-style-type: none"> - Kaupang/Tjølling - Borre - kongsgårdene Seim og Tunsberg 	<ul style="list-style-type: none"> - kongsgården Alrekstad og 3 kongsgårder til i nærheten - hypotetisk gård, Bjorgvin - endring i parsellinndeling 	<ul style="list-style-type: none"> - tingsted - Lade gård, hov og mulig tingsted, kongsgård - lasteplass/markeds plass/stapel plass - endring i parsellinndeling - endring i maktyngdepunkt i Trøndelag
Maktpolitisk, strategisk beliggenhet i forhold til innland og utland.	<ul style="list-style-type: none"> - viktig å hevde rett over området ovenfor Danmark -> jmf Snorre - knutepunkt i skips-trafikken 	<ul style="list-style-type: none"> - Harald Hårfagre fra Vestlandet? - plassering mellom nord og kontinentet - kontakt med Atlanterhavssøyene - nærhet til England -> maktkamp Norge – Danmark - ”landets eneste internasjonale handels-sentrum i middelalderen” 	<ul style="list-style-type: none"> - Ladejarlene og de opprørske trønderne - ligger i nærheten av handelsleia nord – syd - ligger kontrollerende til i forhold til Inn-Trøndelag - historisk kjent kontakt med Island.

Tabell 2.

Kulturminner i Oslo fra jernalder (<http://159.162.103.56/sok/index.jsp> 01.10.07)

Art	Datering							Sum
	Jernalder	Eldre jernalder	Førromersk jernalder	Romertid	Yngre jernalder	Vikingtid	Bronsealder - jernalder	
Bosetningsspor	0	0	0	0	1	0	0	1
Bygdeborg	2	2	0	0	0	0	0	4
Dyrkingsflate	1	0	0	0	0	0	0	1
Grav	2	0	0	0	0	0	1	3
Gravhaug	76	0	0	0	0	0	0	76
Gravrøys	18	0	0	0	0	0	18	36
Helleristning	0	0	0	0	0	0	1	1
Kokegrop	0	2	3	2	0	0	2	9
Løsfunn	15	0	0	0	2	1	0	18
Rydningsrøys	16	0	0	0	0	0	0	16
Røys	1	0	0	0	0	0	0	1
Skålgrop	0	0	0	0	0	0	3	3
Skålgropfelt	1	0	0	0	0	0	11	12
Steinkonstruksjon	1	0	0	0	0	0	0	1
Steinsetning	4	0	0	0	0	0	0	4
Stolpehull	0	0	0	0	0	0	2	2
Ukjent	6	0	0	0	0	0	0	6
Sum	143	4	3	2	3	1	38	194

Tabell 3

Gravminner i Osloområdet fra jernalder (<http://159.162.103.56/sok/index.jsp> 01.10.07)

ID-nummer	Datering	Type	Lokalisering
52261	Jernalder	1 gravhaug	Bestum øvre, Sjølyst
70418	Bronsealder/jernalder	8 gravrøyser, vei, steinlegging	Langerud søndre
12197	Jernalder	3 gravhauger	Disen, Lofthus
12846	Jernalder	5 gravhauger, 1 grav, C25090	Lofthus
21566	Jernalder	2 gravhauger	Ekeberg, rideskole
29820	Jernalder	2 gravrøyser	Vækerø, Norsk Hydro
31869	Jernalder	4 gravhauger, 1 gravrøys	Berg
31897	Jernalder	2 gravrøyser	Hellerasten – Grønliåsen
41902	Jernalder	5 gravhauger	Tallberget
41910	Bronsealder/jernalder	2 gravrøyser	Rustad
51599	Jernalder	3 gravhauger	Ekeberg, camping
51600	Jernalder	1 gravhaug, 1 røys, 1 steinsetting/gravhaug	Ekeberg, kirkegård
76657	Jernalder	5 gravhauger	Ekeberg, idrettshall
76664	Jernalder	3 gravhauger, 1 steinsetting, 3 mulige hauger	Abildsø
77976	Jernalder	1 gravhaug	Stovner, Tangerud
80764	Jernalder	1 gravhaug, C22679	Hauen, Maridalsvn 292

80105	Jernalder	2 gravhauger, 1 mulig gravhaug	Sogn østre
80111	Bronsealder/jernalder	3 gravrøyser	Røverkollen, Romsås
80128	Jernalder	3 gravhauger	Ullevål store, John Collets allé 1 og 3
94627	Jernalder	3 gravhauger	Økern Pleiehjem
31872	Jernalder	3 gravhauger	Nordberg gård
62209	Jernalder	1 gravhaug	Elvebakken vgs
76650	Jernalder	1 gravhaug	Skøyen østre, nordre
76651	Jernalder	1 gravhaug	Skøyen østre, søndre
80113	Bronsealder/jernalder	1 gravrøys	Skansen, Ellingsrud
78865	Jernalder	1 gravhaug	Elvebakken vgs
5998	Jernalder	1 gravhaug	Sophies Minde
12164	Jernalder	1 gravhaug	Holmen østre
12168	Jernalder	1 gravhaug	Nygård
12182	Jernalder	1 steinkonstruksjon	Nord Spinneren, Hellekindset
19811	Jernalder	1 gravrøys	Vækerø
19812	Jernalder	1 gravrøys	Frantzembråtn 6
22643	Jernalder	1 grav, C26361	St Hanshaugen, Gjetmyrsvn 151
29819	Jernalder	1 gravhaug	Ekeberg, Mossevn 60
31868	Jernalder	1 gravhaug	Ullevål store, hjørnet John Collets allé og Langlia
31871	Jernalder	1 gravhaug	Nordberg
31883	Jernalder	1 gravhaug	Ekeberg
35151	Jernalder	1 gravhaug	Ullern
42152	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
42156	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
41901	Bronsealder/jernalder	1 gravrøys	Stovner
41903	Jernalder	1 gravhaug	Ekeberg, Ekebergrest.
41913	Bronsealder/jernalder	1 gravrøys	Bygdøy kongsgård
51152	Jernalder	1 gravhaug	Sogn østre
51609	Jernalder	1 gravhaug	Bjølsten, Treschows gate
52277	Jernalder	1 grav, C25776	Bakkehaugen, Tåsen søndre
70409	Bronsealder/jernalder	1 gravrøys	Røverkollen, Romsås
70412	Jernalder	1 gravhaug	Østensjø søndre
70421	Jernalder	gravhaug	Berg, Bergsalléen 11
70423	Jernalder	1 gravhaug	Berg, Nils Lauritssøns vei 26
70424	Jernalder	1 gravhaug	Berg, Møllesvingen 24
70561	Jernalder	1 gravrøys	Gjelleråsen, Fossum øvre, Smedstuen
75377	Jernalder	1 gravhaug	Torshov skoles barnehage
76732	Jernalder	1 gravrøys	Gjelleråsen, Fossum

			øvre, Smedstuen
76643	Jernalder	1 gravhaug	Berg
76652	Jernalder	1 gravhaug	Østensjø
76881	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
76882	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
79035	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
80103	Jernalder	1 gravhaug	Skøyen søndre, Jonsrudvn 12
80104	Jernalder	1 gravhaug	Ris, Slemdalsvn 109
80108	Jernalder	1 gravhaug	Nygård
80114	Jernalder	1 gravhaug	Oppsal
80116	Bronsealder/jernalder	1 gravrøys	Ekeberg, hovedgård
80129	Jernalder	1 gravhaug	Berg, Bergsalléen 7
80141	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre
80372	Jernalder	1 gravrøys	Grønliåsen, Prinsdal øvre
31879	Jernalder	1 gravhaug	Ekeberg,
61719	Jernalder	1 gravrøys	Hellerasten – Grønliåsen, Prinsdal øvre

Tabell 4

Gårdsnavn i Oslo fra jernalder, med datering.

Datering	Gårdsnavn	Daterende navnetrekk
Gammel tid		
	Aker (Gamle Aker kirke)	usammensatt kulturnavn
	Bakke	usammensatt naturnavn
	Berg	usammensatt naturnavn
	Brekke	usammensatt naturnavn
	Forsi (Foss)	usammensatt naturnavn
	Frogner	usammensatt naturnavn
	Gran	usammensatt naturnavn
	Grav	usammensatt naturnavn
	Haugar (ubestemt sted)	usammensatt naturnavn
	Hauger	usammensatt naturnavn
	Holm	usammensatt naturnavn
	Li	usammensatt naturnavn
	Nes	usammensatt naturnavn
	O	usammensatt naturnavn
	Årnes (i Sørkedalen)	usammensatt naturnavn
	Ris	usammensatt naturnavn
	Sill (ubestemt sted)	usammensatt naturnavn

	Datering	Gårdsnavn Navnedatering
	Skar	usammensatt naturnavn
	Steini (Stensparken)	usammensatt naturnavn
	Sten (ubestemt sted)	usammensatt kulturnavn
	Strøm	usammensatt naturnavn
	Tømte (utenfor kart, i Maridalen)	usammensatt kulturnavn
	Vaggstein	usammensatt naturnavn
	Valle	usammensatt naturnavn
	Åmot	usammensatt naturnavn
	Aaros (ubestemt sted)	usammensatt naturnavn
	Ås	usammensatt naturnavn
Jernalder		
	Abildsø	-vin
	Bjertnes	-vin
	Bjølsen	-vin
	Blindern	-vin
	Brynseng	-vin
	Borgen	-vin
	Disen	-vin
	Dælenenga	-vin
	Elvinaregg (muligens Ulven)	-vin
	Fossum	-heimr
	Frøen	-vin
	Grefsen	-vin
	Holmen	-vin
	Hovin	-vin
	Lindern	-vin
	Løren	-vin
	Ofryni (ubestemt sted)	-vin
	Rommen	-vin
	Ryen	-vin
	Sander	-vin
	Sinsen	-vin
	Skjerven	-vin
	Skøyen	-vin
	Skøyen østre	-vin
	Teisen	-vin
	Tonsen	-vin
	Tøyen	-vin
	Tåsen	-vin
	Ullern	-vin
	Ulven	-vin
	Venner	-vin
	Vindern	-vin
	Voðini (sannsynligvis Vøyen)	-vin
	Voksen	-vin
	Volin (Vålerenga)	-vin
	Vækkerø	-vin
	Økern	-vin
	Åsen	-vin
Førkristen		
	Hoff	hedensk tilknytning

Datering	Gårdsnavn	Navnedatering
Vikingtid	Torshov	hedensk tilknytning
	Ullevål	hedensk tilknytning
	Arveset	-setr
	Bogstad	-staðir
	Bredtvedt	-þveit
	Etterstad	-staðir
	Furuset	-setr
	Gaustad	-staðir
	Grimstad (ubestemt sted)	-staðir
	Hellekindset	-setr
	Huseby	-by, bø
	Nordtvedt	-þveit
	Olstadt (ubestemt sted)	-staðir
	Refstad	-staðir
	Rustad	-staðir
	Rødtvedt	-þveit
	Smedstad	-staðir
	Sæter	-setr
	Tveita	-þveit
	Veitvet	-þveit